

Юрій Мушкетик

Яса

Том 1

Розділ перший

Ой ти, батьку Сірку,
Зелений барвінку...

З народної пісні

Могилу називали Сліпою. Була висока й гостра, самотньо мріяла в степу, накликаючи в козацьких дозорців думки про минулість життя та неминувість слави. Колись вона була обкладена камінням, але за довгі роки ніздрюваті вапняки пообвалювалися і чи то позападали в землю, чи то їх побрали велети з Громової печери на Дніпрі, де, як розповідають діди, жили ще зовсім недавно. Біля печери й тепер валяється багато таких каменів. І тільки декілька, облизаних вітрами, потрісканих од сонця, стримить із землі коло підніжжя могили. А по всій могилі — бур'ян — не суспіль, а острівками: буркун і катран, які до середини літа вигорають майже до чорноти, а також дрок, воронець і медунка.

У татарський бік могила спадала полого, в козачий — круто, стрімко, а наокож — степ, скільки око візьме. Пожени конем — доскачеш на край світу. Тільки в праву руку, сажнів за півтора ста позаду, — невеличка річечка. Вона тут же й починалася з порослого очеретом та чорними лозами болота в припаді. Козаки називали річечку Волошкою, татари — Малою Каїр. Вона кривуляла неглибокою балкою верст двадцять — де розливалася чималенькими плесами, де витягувалася у стрічку, яку легко перестрибував степовий сайгак, — й тихо та непомітно впадала в Дніпровий лиман. З маківки могили видно розсохаті верби над лиманом. Колись на вершечку могили ще лежав велетенський гранітний валун, і з нього було видно далі, аж за Дніпро, але його розтрощили блискавиці. Й уся могила теж пощерблена ними. Тут часто блукали грози, важкі та грізні, немов тури осінньої пори. Били й били довгими рогами, й майже всі — в Сліпу, що самотньо мріла серед степу. Там, усередині, зібралось стільки мертвого вогню, що, коли б хто необачно кресонув, вона б вибухнула й розлетілася на шмаття.

Принаймні так думав Сироватка, лежачи на розперезанім снопі очерету, сховавшись од тягкого лясського вітру за єдиною уцілілою брилою граніту.

А ще Сироватка думав про того, хто лежав під ним, на споді могили. Хто він? Який був? Молодий, старий? Чого лежить отут? Їхав і загинув... Чи помер? Грав конем у степу... Могили, ясна річ, тоді ще не було. І де він зараз: у пеклі, в раю? Чи, може, він якийсь нехрист і блукає поза раєм, зазирає через золоті тини? Певно, що нехрист. Це не козацька могила. Діди кажуть, колись тут, у степу, кочували тільки орди, дикіші за нинішні. Й куди воно справді діваються нехристи? Чи в них є своє пекло і свій рай? Але ж наш Бог не потерпів би на одному й тому ж небі чужого раю!

Далебі, ні. А кум Шевчик казав, що в нашого Бога своє небо, а в турецького, поганського, своє. Ще й буцімто вони повиходять кожен на свій край неба, посідають, поспускають ноги й шкилюють один з одного. (В це Сироватка не вірить, бо хіба можуть боги уподібнюватися сварливим сусідкам, які пащекують в кінці городу). Ще Шевчик розказував: басурманський бог вельми любить купатися в морі—окіяні. Отож одного разу, коли турецький бог, скинувши рясу, вижировував у хвилях, наш Бог і каже йому: «От ти хвастаєш, що гарно пірнаєш, а дна не дістанеш». — «Дістану», — каже той. «Не дістанеш», — наш йому. Тоді турецький бог набрав повні груди повітря й пірнув. Наш тоді хукнув на море, й воно замерзло. Виринув з дна поганський бог — і торох лобом об кригу.

Валасався доти, доки додумався прохукати кригу. А наш тим часом закинув на десяту хмару його рясу, й хмара попливла геть. Випірнув поганський бог, глип — ряси немає. «Де ряса?» — кричить на все море. «Не знаю», — одвічає наш, а сам регочеться.

З того часу й увійшли вони в страшний розмир, а з ними й народи їхні.

Мабуть, оця кумова розповідь — суспіль вигадка, хоч і в ній є щось од правди, істинно — бо: пани б'ються, а в мужиків чуби тріщать.

«Прости, Господи, що согрішив», — щиро розкаявся, ще й перехрестився на тому Сироватка. А проте грішні думки не полишали його й далі. І не йшов з мислі поганин, який лежав під ним на споді могили.

Може, вперше пропливло отак близько в думці чуже життя й заклопотався чужою душею.

Сонце, щойно викотившись із Божої кузні, пливло понад зеленими мирськими плавнями по чистому, мов озерна вода восени, небу й пригрівало зовсім не по — весняному. Тепло, затишно Сироватці після холодної ночі, солодко йому крізь дрімоту думалося. Про того ж таки поганина, про його неприкаяну душу. Мабуть, вона таки в раю. В їхньому, поганському. А чи схожий той рай на наш, християнський? В раю завжди сонячно й затишно, і походжає по ньому Бог, пильнує порядку.

В цю мить він бачив Бога зовсім близько. Як свого діда Корнія. Отакий він, з білою бородою, добрими очима в зморшках, у липових личаках, із кобзою в руках. Сидить на небесній призьбі, над якою висять віночки цибулі, славить піснею ясний світ.

Козак Сироватка побожний. Святобливий. Розмовляючи з Богом, відчував, як ніби легенький вітерець пробігав у душі. Почував справжню святість, і чистоту, й чинність усіх божих помислів, почував себе не рабом, а ніби молодшим підпасичем у мудрого ватага. Сам, без Бога, давно б загинув або здичавів у цій пустелі. Одначе ж у своїй святобливості не сягав за межі, де починається власна безконечна малість, мізерне приниження, панічний страх, а то й вічний самообман душі. Він не боявся Бога. Слугував йому, радився з ним і сам намагався підказати молитвами, як содіяти, щоб краще жилося козацькому люду, з якого боку заступити край од супостатів, коли послати дощі, а коли поберегтися з блискавицями, аби не спалили дотла степу. Щоправда, Бог не вельми дослухався до його молитов: позаминулої осені Сироватка ледве вихопився конем до лиману, степ палав од Кизикермену до Перекопу, згоріла Сироватчина куга і весь риштунок, — то, мабуть, через те, що не він один, а надто багато їх шепоче йому у вуха молитви. Та й шепочуть не в одно. Бог повсюдно

втручався у Сироватчині сфери, а Сироватка не боявся забрести мислю в Божі. Як оце ниньки, коли намагався одгадати: християнський і басурманський рай розкинулись під одними вербами, чи шумлять ті верби нарізно? Твердо Сироватка знав одне: і на небі, й на землі має бути лад, за яким хтось наглядає. Бог пильнує свого, Сироватка — свого, маленького, що входить у той, великий. Сироватка жив у повній злагоді з собою і з тим місцем, яке визначили йому Бог і доля. Життя його злиденне, ще й на краю погібелі, але в усьому тому був свій лад, свої мірки, свій закон. І того закону, вічного, правічного, що невідь — яким чином і звідки увійшов у нього, Сироватка ніколи не переступав. За тим законом жив він, жила синиця на в'язові за його кугою, і рись за балкою, і сокіл — боривітер у небі, і змії жовтобрюхи за могилою. І жило десь там, за його спиною, товариство, чий спокій він захищав. Ходило по своєму кругу сонце, і ходив за ним Мокій Сироватка, ніде й ні в чому не переступаючи його законів, а також законів совісті, давніх звичаїв, які уклались в його душі в свій особливий лад. Переступи його — і все зруйнується, розлетиться на шмаття сама душа, й тоді загинеш сам. І все те у Божій волі, а знати її людям наказано.

Воно трохи й страшно швендяти навіть мислю по Божім обійстю: ще шелехне з — за куща

дрюком якийсь архангел, але ж вельми хочеться козакові бодай краєм ока зазирнути в господній дім, — либонь, не дім, а палац, ще й з колонами, як у пана Казановського, — бо той дім, на велике Сироватчине переконання, стоїть посеред раю, куди попаде й сам Мокій. Попаде безпремінно, бо він же боронить Божу правду щирою молитвою і шаблею, не їсть у пости (частенько не тільки в пости) скоромного, не оскверняє білого світу поганими словами і оковиту п'є лише на свята та, як трапляється, на дармівщину. А хто тепер пригостить на дармівщину! Таке, либонь, буває на небі, та й то не скрізь. Ні, там зовсім не вільно пити. Не вільно чи, може, й не кортить?.. Мабуть, не кортить, дадуть чоловікові якоїсь нуди, і вже його верне од самого духу горілчаного. У Бога з цим ділом строго!

І знову кріпко задумався козак. І справи небесні заступили Сироватці справи земні. І Сироватка на ту мить забув, що він — очі Сліпої. Що минулого тижня кудись подівся бекет у Червоних Лозах. Увесь бекет, всі троє козаків. Отак — щезли, немов і не було їх. І забув про засторогу козаків з Тавинської залози, які казали, що в ногайських кошах помічено якусь товчю. Правда, вони теж не сподівалися ногайського набігу. О цій порі ординці походом не ходили майже ніколи —

безкорм'я для коней і важкі переправи через ріки стояли їм на заваді.

Сироватка тільки тоді стрепенувся, як по його грудях ізнагла прокотився якийсь згук, а на гострому зламі каменя почулося тонке гудіння. Здавалося, над могилою ширяє важкий свистокрил. Сироватка рвонувся, але якась владна сила зупинила його, не дала схопитися на ноги. Він тільки зіп'явся на руках і виглянув з — за каменя. Сірий, столочений снігами, але вже підмальований зеленим і червоним степ на обрії мовби ворухився, мовби напливав на могилу, тремтів і гойдався, мов перетягнена басова струна на кобзі. Це був той згук, що пролетів крильми свистокрила.

А той, що зачепився за гранітний гостряк, уже тремтів, як стонадцять тулумбасів, гудів і дзвенів, аж стогнала могила. Він бив Сироватці просто в груди, душив і втоптував у землю. Татарський чамбул, котрий обтікав Сліпу зліворуч, був так близько, що Сироватка навіть бачив витягнені вперед запінені горбоносі морди коней, і ошцирені й ніби закам'янілі обличчя ординців, і навіть довгий малахай у руці ватага.

В одну мить Сироватка з жахом зрозумів: уже не подати знаку. Він просто не встигне запалити порубану й складену на купу по той бік каменя степову грушку, облиту смолою. Татари добудуться сюди швидше, ніж він висіче іскру на трут. Либонь,

вони знали, що на могилі сторожа, й ця їхня передова залога мчала просто сюди.

Страх холодним списом встромився козакові в живіт. І одразу там запекло, гарячий вогняний клубок поповз угору. Все тіло налилося тим страшним вогнем. Тисячі шабель розтинали козакові серце, тисячі куль пронизували голову, і все то шаблі та кулі побратимів, яких наразив на смертельну небезпеку. Коли б то знав раніше, сам би попросив їх покарати його.

Він жорстоко ошукав товариство, котре поклатося на нього, довірило йому свій спокій, своє життя, свою честь. І не буде йому прощення ні на цім, ні на тім світі.

Не пам'ятав, як сталося, — жива душа хотіла жити, — що не чекав смерті чи полону на маківці Сліпої, а покотився вниз. Геть з лисого горба, в бур'ян, куди ще не сягнули очі татар. Котився по крутому козачому схилу, хоч відав, що там теж нема порятунку.

Він уже майже долітав низу, як руки раптом занурилися в щось м'яке. Ще сам до кінця не осягнув, що це таке, думка про рятунок забігла наперед, кудись вела, кудись штовхала. І враз Сироватка пригадав: це — лисяча нора. Стара — старезна й широка, як татарський міх. Козаки казали, що в ній живе старий лис. Скільки дозорців

з нудьги полювало за ним, а жодному не вдалося влучити.

Сироватка ніколи за лисом не полював. Та хай би це зараз була нора не лиса — перевертня, а самого дідька, він би, мабуть, спробував шукати в ній порятунку. Бо в цю мить у його голові, нехай і кволо, ніби іскорка в затухлім жареві, спалахнула надія на покуту перед товариством, вернула до життя. Він посунувся в нору, руками, головою, плечима розривав, розгрібав її, втискувався, мов бурав у дерево. Добре, що був не широкої кості й схуд за зиму, як байбак. І все ж шкодував, що не скинув лихеньку кожушину: застібки на ній обірвалися, й вона збилася на спині, не пускала. Він ще раз крутнувся, й кожушаний горб опинився десь збоку, а сам Сироватка просунувся ще на пів — аршина вперед. Сорочка розірвалася, і він відчув голим животом холод землі. Пісок рипів йому на зубах, а горлянку стисло, немов туди запхали добрий віхоть сіна. Густий сморід бив у ніздрі, спирав подих. Сироватці здалося, буцім він заповз не в лисячу нору, а в смердючу геєну.

А зверху вже стояла гупотнява, по його спині, по голові товклися копита й на мить вибили всі думки, лишився тільки страх смерті, страх полону. Сироватка підтягував ноги, йому здавалося, що вони стирчать із нори, що він сховався, як

підстрелена дрохва, котра пхає голову в кущ, а сама — на видноті.

Могила гула, могила стогнала, здавалося, що озивається хтось на споді, й долинав згори приглушений земляною товщею джеркітливий гомін. Раптом затупотіло зовсім близько, й Сироватка несамохіть ввіп'явся розчепіреними руками в землю, йому здавалося, що його ось — ось схоплять за ноги, поцуплять нагору. Але того не сталося. Зненацька зверху щось ляснуло чи стрельнуло, й задвигтіла могила, мабуть, той тупіт було чути аж у підземеллі, й гомін стрімко покотився пріч. Але не встиг він оддаленіти, а Сироватка спам'ятатись, як знову задвигтіла земля, тепер уже дрібно — дрібно, немов її струшували десь скраю й воднораз розгойдували з боку на бік, посипався на Сироватку пісок, а в смердючій глибокій темряві почулося хрипке гарчання. Степ двигтів, і двигтіла могила, й тремтів у її чорних нетрях козак. Але тепер він гаразд тямив усе, що коїлося там, нагорі. То йшла орда. Він, Сироватка, впустив її зі свого дозорського ока й за те має каратися, гинути в оцій смердючій норі. Мо', вже й не вилізе звідси! Бо ж он як убуравився! А мусить видряпатися й спробувати обернути біду бодай на півбіди. Ось тільки притихне тупіт, ординська хвиля перехлюпне через могилу... Сироватка напружено вслухався, а земля віддавала йому всі

луни од копит, що сунули над ним, бо на ту мить був її полоном, її часткою. Та ось стала влягатися хитавиця, й гуркітнява злилася в один гул, що віддалявся, — так гудуть зоддалік дніпрові пороги. Сироватка вперся руками в землю й спробував вилізти нагору. Натискав щосили, чеберяв ногами, рвав плечима — ні руш. Здавалося, що його тримала чиясь міцна, нещадна рука. Холодний піт пойняв Сироватку. На мить він подумав, що не треба було отак запанібрата розмовляти з тим, насподі, спогадувати нечистого...

Але Сироватка таки зборов холодний тремтливий дроз, не дав відчаю заволодіти ним. По хвилі, по короткому розмислу він повернувся трохи набік, витягнув уперед руки й, впираючись у горішній бік нори, посунув назад. Вилав з кожуха, вилав з кунтуша, лишаючи їх на загіздок лисові. Закоржавіла од смоли сорочка задерлася на голову, й він, коли виліз, у першу мить не побачив світу. А тоді прокліпався, стягнув з очей заволоку й притьма, ледве оглянувшись на татар, що саме оминали далеку балку, подерся нагору. Він гарячково стягував розкиданий по всій могилі хмиз, згібав очерет, стоптував усе на купу.

Страх ще раз гострою шаблею брийонув козака: Сироватка шукав у кишені штанів кресало й не знаходив. Тоді схопився, помацав — кресало

крізь дірку в кишені посунулося аж у чобіт, роззувся і знайшов його.

Трут загорівся не відразу: в оцій шарпанині, в оцій крутні у норі обтерся надгорілий крайок вивареної в селітрі губки, й іскрі ні за що було зачепитися. Врешті губка задиміла, зачаділа. Сироватка пхнув її у клоччя й замажав руками, як вітряк крильми. Тільки тепер знову подивився в далечінь. Татари ледве бовваніли на обрії. Здавалося, то комашиться мурашня.

Аби вогнище розгорілося швидше, козак здер з себе просмолену од нужі сорочку й пхнув її поверх соломи, й вогонь справді спалахнув і загоготів, як божевільний чорт. Червоне купайло затріщало, а смола зашипіла й метнула вгору довгий чорний рукав. Аби було ще більше диму, Сироватка назгрібав прілої соломи, вологого бур'янища й теж кинув на купу.

А тоді взув на праву ногу чобіт і втікав сам. Його землянка на березі Волошки, обплетена дерезою, пищальником, жостером, оточена чорнокленами й дубами, її не добачиш і за два кроки, але він однак не залишився в ній. Тільки схопив із сплетеної з лози примостки стару кожушину, якою вкривався на ніч, натягнув на посинілі ребра й побіг до болота. Там у нього була схована між купиння липова довбаночка.

Стояла висока весняна вода, й острівці зараз були майже всі позатоплювані. Сироватка привеслував до одного з них, заштовхався довбанкою у густі лози та сухі, покляклі й поламані торішні очерети й ліг на дно. Вже не підводив голови: знав, що звершив усе, а виглядати — небезпечно, міг котрийсь із ординців відстати чи лишитися в дозорі. І через те вже не бачив, що чинилося довкола.

Хисткий стовп його курява кинув татар у панічне сум'яття, збив з пантелику, вони закружляли в степу, як сполохане гайвороння. В одну мить злетілися до купи аги і калги, нуреддин — солтан викинув над головою руку із зеленим значком, заверещали алай — чауші, й орда розлетілася, розсипалася на сотні ручаїв, й потекли вони назад, у кримську сторону.

Кілька ватаг пролетіло й повз Сліпу. Сироватка чув тупіт прудких татарських коней. Його змагало бажання подивитись, але він подолав його. Лежав і лежав, руки й ноги йому помліли, спину сковувало крижаним холодом, але терпів. Чмокала об човен простудна хвиля. Сироватці здавалося — просто лизала його голий бік. Перед очима манячила рясна гілка верболозу в довгих жовтих сережках, десь у кущах тахкав селезень і йому радо відповідала кряква. Коли в степу зринав тупіт, вони замовкали, стихав — починали

перемовлятися знову. «Тут смерть ходить біля горла, а вам кортять любощі, щоб ви повиздыхали», — вилаявся спересердя, але полохати не наважився.

А небо стояло синє, високе, тільки холодне, в ньому мовчки, без крику тяглася вервечка чапель. Чаплі згори бачили човника й козака в ньому. Сироватка з острахом подумав, що птахи можуть виказати його наглим криком, шугонути убік, закирликати, — то для татар певна ознака, — але вони втомлено й повільно махали в небесній блакиті крилами.

Сплили з Сироватчиного зору чаплі, низько, над самим озерцем, профуркотів табунець чирят, що були наче зв'язані мотузочком, погналася з крякотом за гавою степова чайка — ганяла од болітця, — шугала вниз одна, сіпалася з нею й друга, — також зникли, а далі — холодна й тверда тиша. Він лежав у ній, немов у домовині.

А потім прилетіли з лиману білі чайки, загаласували, закружляли — ловили на трав'яних відмілинах дрібне риб'я, якого там була гибіль, а наївшись, пожирувавши, обсілися на сірій косі й сиділи там довго — мовчазні, як знаки долі. А може, подумав Сироватка, це й були білі душі тих козаків, що погинули на галерах та в чорних турецьких темницях. Прилетіли зарадити ще одну біду. Вони всі ізнагла зірвалися й полетіли,

мовчазні й врочисті, не полетіли — потягли до лиману, а натомість явилися живі козацькі душі.

Одначе коли кінські копита загупотіли біля могили (стукіт був одмінний від того, що раніше, — коні йшли легкою рессю й були ковані), Сироватка не підвівся. Й навіть тоді, коли над Волошкою пролунало голосне «пугу, пугу!» та по сухих очеретах різонув веселий свист, не одгукнувся. Були серед татар вдатні й на такі мудрації, а то й перевдягалися в козацьке, сідали на козацькі коні.

Копита чавкотіли вже понад самим болітцем.

Сироватка чекав, коли загомонять запорожці. Й вони загомоніли.

— Погинув Мокій, — мовив один, а хто саме, Сироватка розпізнати не міг. — Мабуть, вхопили, коли тікали назад.

— Достойний був козак, — обізвався Гришко, осавул Тавинської залоги. — Правдивий, богобоязливий. Треба справити поминки по його душі.

— Поклав свого живота за товариство. Востаннє прислужився йому, — казав далі перший козак. — Ніби непоказний на взір і вдачі сумирної, а от же звитяжний. Царство йому небесне, приймай його безгрішну душу в сади свої...

Ті слова розтікалися Сироватці по душі, немов солодкий мед. Тепер умисне не поспішав вилазити

зі сховку: кортіло послухати ще. От коли б тільки не квапились одсилати на небеса, не прилучали до небіжчиків...

— І як він їм дався на влови, — прогудів Кайдан, козак велетенської статури, круглолиций, грізний з вигляду. — Пронозливий же та хитрющий. Може, затаївся де? Він такий, зашиється — з собаками не знайдеш.

«Бий тебе сила Божа, який вреднючий», — вилаявся Сироватка в думці, а що далі лежати не випадало — боявся почути з ядучого Кайданового язика ще якої брідоти, — відгукнувся:

— Осьдечки я! — І підвівся, але монявся ще довгенько: розминав затерплий попереk, почував кольки в плечах, у руках і навіть у п'ятах; зрештою попхав липову довбанку до берега, де спішувалися козаки Тавинської застави. Їх було чоловік тридцять — сорок, серед них Сироватка помітив і кількох незнайомих. Січовики реготалися; ледве Сироватка виліз на берег, обступили його, поплескували по плечах, тусали під боки, а Кайдан підняв дозорця й погуцав на руках, як дитину. Кайдан за кварту горілки підіймав млиновий камінь.

— Ну й обамбури́в ти татарву. Наче вихором їх понесло.

— Натер перцю, — реготнув козак Гук, високий, гарний з лица, з тонкими, підкрученими

вгору — по — ляськи — вусиками. Він справляв на Січі уряд підписаря, й Сироватці вдивовижу, звідки взявся тут, у степу.

— Неначе з хмари впав. Без контроверзи ворога погнав.

Сироватка спочатку кулився, а далі й собі заусміхався, заморгав ріденькими віями. Таку мав звичку — сміючись, приплющувати очі. Він уже забув недавні тривоги й свою провину, ладен був чоломкатися з усіма й вже потягнувся до чийогось кисета, як зненацька за спинами козаків пролунав владний, хоч і тихий, голос:

— Ну ж, ну, пропустіть і мене обняти хороброго козака.

Січовики розступилися, й спантеличений, остовпілий Сироватка опинився віч — на — віч з кошовим Іваном Сірком. Стояв перед ним, як кабешний школяр перед навчителем. Він одразу помітив у притемнених пронизливих очах отамана грізну червонясту іскру. Ох і знав же ті очі козак. Мабуть, ніхто не міг видивитися з них стільки, як він. Сироватка ще більше зігнувся й справді на ту мить скидався на невдатного школяра. Був невисокий, худий і якийсь ніби злинялий. Ріденькі вуса, така ж чуприна з — під колись дорогої, а тепер вилізлої, замицьканої смушевої шапки з сукняним верхом, драна кожушина на голих ребрах. Нужденність і покора, ще й ніби байдужість до

всього. Тільки по вицвілих на сонці очах видно, що ж таки проноза, що доля котила його і за вітром, і проти вітру.

У тих очах — і щирість, і подивування, й сподівання якось викрутитись.

Отаман стояв мовчки. Трохи вищий середнього зросту, крутий у плечах, з невідпорним поглядом карих, із зеленавим, що його не погасили роки, блиском очей, на худорлявім, суворім обличчі — глибокі зморшки, воно таке ж обвітрене, як і в інших козаків, одначе барвою схоже на стемнілу бронзу. Брови в отамана густі, розсічені на переніссі крутою поперечною рисою, підпалені сонцем, вітрами й степовими пожежами, ніс кібчастий; підборіддя круте. Глибокі зморшки прокреслили й Сіркоче чоло. Сироватка в думці відзначив, що їх побільшало. Отаман старів.

На Сіркові темний жупан і чорна, з малиновим верхом шапка, від якої на чоло падала тінь.

В рухах отаман був неквапливий, навіть забарний, одначе Сироватка знав — то оманливе враження. Помислом і поведенцією отаман гострий, весь вік гнуздає гаряче серце й не загнуздає. Од усієї його постаті віяло силою, міццю, їх не спили роки й утома далекої мандрівки. Кошовий мав літ під шістдесят. Сироватка — на десять менше.

Однією рукою Сірко погладжував густий, з щедрою просивиною вус, на другу накручував шабельтас недорогої, але тягнутої з доброї криці шаблі. Сироватка пам'ятав ту шаблю оддавен: з обвитою розплавленим на вогні, аби прикипів до сталі, мідним дротом ручкою, потертими, шагреневої шкіри наділками, скріпленими угорі срібним обідком; на ній вломився не один десяток ворожих ратищ та клювал. Пам'ятав — ох! — і крутий порух, яким отаман накручував на міцну жилаву руку шабельтас, й по спині, по її крутому жолобку пробіг неприємний холодок. Здавалося, там прокотилася крижана бурулька.

— Розсідлуйте, хлопці, коней та лаштуйте переобідок, — наказав Сірко козакам під'їзної команди, — а Мокій покаже мені свій бурдюг.

Козаки пішли до коней, що переступали червоними копитами — степ понад Волошкою вкритий багряними тюльпанами, а Мокій повів Сірка по лівому схилу балки, котрий був трохи вищий за протилежний і поріс чагарником. Сироватці кортіло запитати отамана, яким побитом він опинився тут, яка негода занесла його сюди, але не зважувався. Треба буде, кошовий скаже сам. А отаман мовчав. Колись гарячий і навіть говіркий отаман з роками ставав замкнутим, мовчакуватим, навіть грізним. Сироватка чомусь подумав про те з сумом. У них за спиною гомоніли козаки,

чмокаючи, пили із озерця воду коні, рипіла й брязкала збруя.

— Ну, де ж твоя куга? — запитав Сірко, коли вони зупинилися під невисоким карякуватим в'язом.

— Осьо, — вдоволено проказав Сироватка.

— Де? — подивував отаман.

— Та осьо ж. — Козак розгорнув віття в'язовника, і перед отаманом вигулькнув гостряк землянки, викопаної в схилі порослої нехворощею балки і обкладеної дерном.

— Умієш ховатися, — мовив, і не знати — осуд у тих словах чи схвалення. Та враз отаман круто повернувся до козака, його ліва брова грізною хмарою шугнула вгору, очі стемніли од гніву. — А чи подумав ти, що міг проспати і Січ, і Великий Луг?

— Не спав я, батьку, — не схиляючи голови, мовив Сироватка. — Думав.

— Ось зараз візьму барбару та виб'ю з тебе ті думки. Про що ж ти думав, вражий сину?

В голосі отамана — роздратування. Сироватці чомусь здалося, воно ще й від того, що кошовий не зміг відшукати його бурдюг.

— Про Бога, — відказав.

Хитрий козак Сироватка. Сам відчув, що збрехав. Ну, не зовсім, він і справді споминав у думках Бога, хоча й не так, як подобало, одначе не

знитився. Отаман стояв спантеличений. Мовби й не випадало вибивати з голови думки про Бога. Примружився хитро — хитро, ще й двома пальцями посмикав себе за вус:

— А не брешеш?

Сироватка праведно звів очі д'гори:

— Він же чує!

Бог од того нахабства трохи не впав з неба.

Плюнув і повів кошлатою бородою, одвернувся, аби не чути, як козак лле кулі. Сироватка аж рота розтулив, та одразу й заспокоївся, бо то був не Бог, а білоборода хмара, вона швидко розвіялася, хоч трохи й налякала його. І плюнув не Бог, а кошовий. Прочинив двері землянки, але тільки заглянув, повернувся й повільно пішов до могили. А Сироватка чалапав позаду, знову не наважуючись — а таки кортіло — запитати отамана, чого приїхав, й не збираючись відставати. Він не вельми засмутився вовкодухістю отамана — що той може йому зробити? Вийшло то злецьки, й соромно йому трохи... Хоч він справляв сторожову службу не од коша, стояв у степу осібно, власною волею — в поміч козакам січової сторожі, одначе, як погинув бекет у Червоних Лозах, а в Тавинській залозі стало скрутнo на людей, сказав, що, доки повного місяця, може повартувати і сам. Вони таки поклалися на нього, а сьогодні сталася оця притичина... Одначе все оббулося... То й

отаман пересердиться. «Біда біду перебуде», — сказав сам собі.

Отаман зійшов на могилу, зупинився. Довго стояв непорушно, його обличчя здавалося вирубаним з темного каменя, і весь він був неначе тесаний з однієї камінної брили. Сироватці ж він чомусь ще видався схожим на крука, що стоїть на вершечку камінної баби. Отаман притримав лівицею шаблю, сів на камінь. А Сироватка примостився збоку, видобув потертий кисет, саморобну кленову люльку. Сподівався, Сірко потягнеться до його кисета, і вони закурять ладком, й од димку потече розмова. Але отаман люльки не дістав і Сироватки мовби й не помічав.

Сидів замислений, суворий, дивився на степ. Сухий, випалений сонцем типчак переливався, як грива мертвого коня. А в тій гриві — червоні й жовті вогники — тюльпани. Про що думав отаман? Може, спогадував день, коли багато — багато літ тому знайшов закоцюблого Сироватку над річкою Татаркою, кинув у сідло й погнав до зимівника. На смерть загнав коня, а козака врятував. Тьху! Врятував отаке ледащо! І тепер йому було шкода вороного огира? Адже то був найкращий кінь за все його козакування. Чи, навпаки, стало жаль дозорця, шкодував за свої різкі слова й обмізковував, як їх завернути назад? Бо й справді, хто його неволив на ці чати? Ніхто. Четверте літо конає тут, у самотині,

в зеленій пустелі. Поруч татарських улусів, до них — за півдня конем доскакати. На безкорм'ї, в спеку й холод. Влітку ще так — с'як. А взимку, як вичахне небо, як потечуть поміж тирсою білі холодні змії, як завиють сіроманці, а з крутих балок вийдуть вогнеокі хижі рисі... Тисяча лих, тисяча небезпек на одну людську душу. Либонь, це тяжче за схиму.

Позаминулої весни вернувся козак з далекого дозору — його ледве впізнали, такий був худий і виморений. Гойдався козак, гойдався кінь (шкура та кості), козак тримався за кінського хвоста й так причвалав на Січ. Майже всі братчики вийшли з куренів подивитися на те диво. Запакували сніги Волошку, а напровесні почалася така каламуть, що ні пройти, ні проїхати.

Сірко був упевнений, що Сироватка в дозір не вернеться. А він повалявся місяць на печі, обшив новою юхтою сідло, натовк у мідній ступі ворочок тютюну й за чергової okazji знову подався у степ. То що ж тримає його на оцій могилі? Несе якусь покуту перед товариством? Погнала пріч од людської оселі ненависть? А чи привела велика любов до своєї землі, до рідної неньки — вітчизни? Мабуть, таки любов. Бо ненависть не може втримати так довго людину в моторошній і зловісній самотині. Вона безсила перед пустелею, вона прагне чужої біди, чужої крові, чужих сліз.

А може, нічого того не думав отаман, просто сидів і споглядав степ. Спивав його спрагло, як чисту джерельну воду. О цій порі він був чи не найкращий. Вже не спав і ще не пробудився доконечно. Мов мала дитина в колисці першої миті, коли тільки розплющила очі. Водить ними, пухкає губенятами, випручує повні рученята, посміхається зачудовано й тихо.

Прокидався степ, прокидалося й серце. Ще не підвелися трави, ще торішні ковили ворушили сивими чупринами, а вже зазеленіли при долині козельці й вероніка, а по балках — ряст, підвели в болотах гострі списи очерети, прорізався з води першими гостряками татарський шабельник, й скрізь по видолинках червоно заповум'яніли тюльпани. Заплющиш очі, а перед ними так і мають багрянці, й тоді хочеться взяти шаблю та прорубати до обрію стежку. Десь тихо, не видимі окові, подзвонюють журавлі, чистим струменем спадає згори жайворова пісня.

Благословенний степ! Благословенне життя!

Проклятий степ!

Прокляте життя!

Вдень сонце пече немилосердно козацьке тіло, а вночі холодна вільгість пронизує до кісток. І голод — хоч шаблю гризи.

Отаман тільки на мент заглянув у Сироватчину землянку, здавалося, й не роззирався,

а помітив його наїдок. З казанка стриміли ноги журавля. Мабуть, варив не один день, але хіба вгризеш те м'ясо — воно міцніше за тятиви татарських луків.

Та чи не найбільшою мукою для козака весною і влітку є нужа. Верстовими стовпами підперла комашня небесну стелю, заткала обрій. Ступу товче. В повітрі стоїть дзвін, здається, що десь далеко, мабуть, аж у Слобідській Україні, тисячі ковалів кують чересла. Ранком козак умивається не чистою криничною водою, а дьогтем. Або чавить сік з ядучих трав та обмазується вовчою жовчу. На Сироватці шкіра задубіла, її, мабуть, не втне не те що комарине жало, а й турецький ятаган.

Ні, не про степ, а про козака думав отаман.

Вітер односив у його бік димок з Сироватчиної люльки. Сироватка кидав косяки, бачив накібчений профіль виголеного до синяви (коли і де встиг поголитися?), бронзового від засмаги отаманового обличчя, крутий злам брови, задумливу чи гнівну зморшку в міжбрів'ї, мовчав. Але димок од його люльки свою справу робив. Сірко таки не витримав, потягнувся до кисета, якого козак завбачливо не заховав, натоптав свою носогрійку.

— Втомився, Мокію? — запитав тихо. — Лишимо тобі заміну. Поїдеш з нами. Одіспишся в спокої. Поп'єш з братчиками варенухи.

Сироватка зломив суху стеблину лисохвосту, прочистив цибух люльки, що пригасла. Великим пальцем правої руки якось кумедно, сторчма, дотоптав її тютюном. Пучки в нього були чисті й навіть не вельми засмалені. Добув огниво, кресонув раз, кресонув удруге.

— Ні, отамане, — одказав, коли сизенький димок заструменів. — Добуду до зими. А тоді приїду. — Помовчав якусь хвилю, спостерігаючи, як під подихом вітру то заплющується, то розплющується червоне око на кінчику трута — давав нагоріти, всунув його в бузинову трубочку. — Лавріна кортить побачити. Як він там, не зледащів?

За цим запитанням стояло інше: чого Лаврін не приїхав? Оскаргу ж Сироватка приховав так глибоко, що навіть Сірко не вловив її й через те не став розказувати, що Лаврін два тижні перед Великодніми святами прокачався в простуднім жару, а це вже очутився, але в дорогу йому ще зась.

— Справний козак, — мовив. — Але джурою не хоче. До куреня проситься. Воля а чи сваволя груди йому розпирає. Кров грає. А може, й сам не знає, чого хоче. Либонь, і краще, що до шаблі тягнеться. Холуїв у нас і так багато.

— Сливе, — одказав Сироватка. Хоч сам подумав: що може бути кращого за службу джури.

Шана. Не клопітно. А оженившись, став би якимось урядником.

Тепер обоє думали про Лавріна. Про Сироватчиного сина. Щоправда, на Січі ніхто не знає, що Лаврін Перехрест не сестринець Мокію Сироватці, а син. Навіть сам Лаврін не відає того, може, через те й не лине душею до батька. Хоч Мокій вигодував його, затим забрав до себе на Січ, чому Лаврін був вельми радий.

Отаман майже ревниво поглянув на Мокія. Бо хлопець міцно прикипів йому до серця. Й оддав його в школу, й узяв у джури, вчив воєнної науки — щось було в ньому таке, що вертало Сірка споминами до рідної Мерефи, до тих днів, коли сам був щасливим батьком і доля, здавалося, мчала попереду баскими кіньми.

Він ніколи нічого не розказував про ті дні, мабуть, через те, що по них густо проступала в спомини кров. Обидва отаманові сини — Петро й Роман — погинули за Україну. Петро наклав головою за річкую Тором, поблизу трьох зелених байраків, а Роман, постріляний і порубаний, помер у Мерефі під Харковом на руках у своєї матері Сірчихи. На Різдво курінний кухар ставить перед кошовим три миски куті, а отаман наливає три чарки. Одну випиває сам, а дві інші разом з кутею виносить надвір. І, може, через те такий дужий в отамана удар — не одна, а три руки опускають на

ворожу голову шаблю, може, через те таким непримиренним вогнем горять його очі — не одна, а три ненависті скипілися в серці.

Лаврін для Сірка — й смутне нагадування, й розрада воднораз. І для Сироватки — також. Отож і йшли балачкою до нього не навпрошки, а манівцями. Тут щось було не договорено. Але й договорювати нібито було нічого. Кошовий взяв собі хлопця в послуги й на виучку. Сироватка мав бути вдячний йому за те. Він і був йому вдячний. Коли ж отаман зненацька запитав у нього про Лавріна, відчув, що в серці ворухнулося щось, неначе ревності. Й навіть дужче за ревності. Ніби аж злість. Бо ж хіба міг він, Мокій Сироватка, порівнятися в Лаврінових очах з кошовим! Гарячим крайком мислі почував, що од того наближення сина до найзначнішого козака Січі поменшав сам. Мовби вивів хлопця до когось на гору, а сам лишився під горою, та ще й у виямі. А що, як вони там, на горі, дивлячись униз, обсміють його?! Ні, того не могло бути. Хоча б через те, що ані кошовий, ані Лаврін не знають, ким насправді доводиться Лаврінові Сироватка. Просто вони забули про нього. Од такої розради йому теж не повеселішало. Але тут уже поверталось щось на самого себе, на власну недолугість і малість.

Він і справді лише недавно почав думати про Лавріна якимось інакше, прикро наблизившись до

нього серцем, і, може, саме від оцієї самотності. Скільки разів був на краю загибелі — замерзав, помирав з голоду, а то був загруз у болоті й ледве видряпався, — і затим, пролетівши душею по самому краю чорного пруга й ледве не сягнувши на той, другий, чорний бік, почав спогадувати Лавріна частіше й частіше і думати, що не згине безслідно, що продовжиться в отому красивому і речному парубкові: один доторк мислі до нього поймав особливою соромливою радістю. Мовби що йому від того? Далебі, ні. Тямковитий і шпетний козак — його кров — житиме й далі на Січі і зорітиме в степ, а потім передасть її в спадок своїм дітям. Оскільки Лаврін — син, то чимось удався в нього, Мокія. І всі оті Лаврінові чесноти — його, Мокієві, а не Сіркові.

Й він запишався в думці й погордливо кинув на отамана косяка.

А Сіркові і в голову не клалося, що цей ось нетяга в драній кожушині на сухих ребрах скрадається ревнивою мислю до нього, кошового, стає з ним на одній кладці на переваги — ваги. Може, якби знав, інакше подивився б на Сироватку й на Лавріна й надалі все склалося б по—іншому, але нині обоє думали нарізно, тому Сироватка, зловивши на собі довший, ніж би то хотів, погляд Сірка і витлумачивши його по — своєму, поспішив перевести розмову на інше:

— Рано цього року зламали гарби татари.

— Ще не зламали, — замислено відказав Сірко. — Це були акинджі¹ з берегових татар. Йшли на Тавинську переправу. Розвідують. Хочуть збити нас з пантелику. А ворохобляться всі орди. Крута заварюється соломаха. Либонь, з Адріанополя її солять.

— Не походом вони йшли. Тому й не сподівався... — мовив Сироватка. Але це не було виправдання. Скорше досада. — Більше не пропущу. А ще б треба заслати когось на Великий Каїр. Якщо становисько там...

Сірко пильно подивився на Сироватку, але не сказав нічого.

Над могилою гули чисті вітри, а в небі дзвінко кричали журавлі, тягли невидимі струни од турецьких берегів у безконечні простори українського степу. На тих струнах грала весна. А разом з нею прокидалася й грала для козаків тривога. Вона бриніла в грудях од давніх — давен, і казати далі не було чого. Обоє знали все й так. Мовчали. Внизу, над сутінною балкою, залягла імла.

---

¹ Акинджі — нападники, нерегулярні летючі татарські загони (*тур*).

Серце наливалось важкою силою. Сіркова долоня несамохіть стислася в кулак.

На могилу зійшов довгоший молодий козак у туго підперезаному ремінним чересом кунтуші, гостроокий і чи надто впевнений у собі, чи безпечний. Шапка стриміла на ньому, як бовдур, з — під неї виглядали великі, по — дитячому відстовбурчені вуха. Це був городовий козак, приїхав на Січ з гетьманським обозом та й напросився в степ. Сірко взяв його з собою. Нехай подивиться на тирси, де літає воля і де витає відвага, нехай уміє душу в чистих степових вітрах.

Козак приклав руку до чола, зорив у далечінь.

Наступав вечір, небо на овиді облягли тугі сірі хмари, косі промені сонця пронизали їх і погасли. Степ одмінився. Він потьмянів, спохмурнів, збляк. Тюльпанів зовсім не було видно — чи вони постуляли пелюстки, чи накрили їх типчак і ковила? О цій порі панували в степу тільки вони. Вицвілі, витіпані на дощах і вітрах до сивої білості, до майже безбарвності, ковила й типчак текли, як спінена вода, навівали журбу. Оця їхня білість, жива од вітру й водночас мертва, надавала степові якоїсь саванної урочистості. Од неї віяло пустелею, самотністю, що хапала за серце. За старе серце! А молоде, ще не встрілене смутком, скрушною думкою, летіло понад степом, з нього рвалися звитяга, яса, воно прагло волі та слави, кохання,

яким його нагородять за славу; під кунтушем грали тугі м'язи, і подих у козака був глибокий та чистий, наче повів степового вітру.

Козак зорив у козацький бік, туди, де далеко на обрії в небі вихрило гайвороння.

— Вовки або рисі загризли оленя, — сказав Сироватка.

Сірко підвівся з каменя. Дуже поклав молодому козакові руку на плече, повернув його лицем у протилежний бік.

— Туди дивися. — Помовчав і сказав тихо, мовби самому собі: — Святе це місце — чати. Найсвятіше на всій Україні. Стій, хлопче! Нехай наллється відвага в твою душу!

— А в мене її доста, — безпечно відповів козак.

Розділ другий

I

Місяць горів, як начищений до блиску круглий щит. Він плив над зубцями гір, холодний, хижий, і хоч Магомет не бачив його, одначе знав, що він саме такий — холодний і хижий. Султан бачив три інших місяці, вони сяяли над його головою, вловлені сріблом великих, підвішених до стелі куль, які ледь — ледь оберталися то в один, то

в інший бік, і холодне мертвотне сяйво, здавалося, текло по опочивальні. Для всіх смертних давно настала ніч, не міг заснути тільки падишах османів.

Завтра султан накаже викинути геть усі три місяці. Або перенесе опочивальню в інше місце. Так, накаже перенести опочивальню в західне крило палацу. Бо сон відлякує не тільки місячне сяйво — від нього захищає парчева завіска, — а й крик. Тонкий, розпачливий крик того гяура, якого вчора нахромали на гаки біля малої тюрми.

Згадка про гяура вибила з султанових очей рештки сну. Він дивився на середню, найбільшу, кулю, на бліде кружало місяця на ній, і воно видавалося йому мерзенною пикою. Султана нараз опанував гнів, і він сів на постелі. Таке з ним трапляється повсякчас: спаленіє од одного слова, од крихітної думки, і вже йому немає стриму. Через це його бояться, цим подобається сам собі. Козак, навіть при допитуванні синім залізом, так і не сказав, для чого перевдягнувся купцем і де підкупив сторожу. Він гарно розмовляв по — венетському, навіть заморські купці прийняли його за свого. Нечуване зухвальство! Правовірні не пам'ятають, щоб кяфір переступив поріг Столиці Щастя інакше, як із колодкою на шиї. Що ж привело його сюди? Пронюхали козаки про Магометові заміри чи самі замислили щось?

Султан тільки тепер зауважив, що міряє опочивальню навкіс од вікна до стіни. І так само навкіс гостро летіла його думка.

Дзигарі, які лічать час на Вежі Вічності, незабаром одмірюватимуть його не тільки щасливим мешканцем Порти, а й усім племенам і народам світу. Правовірні й неправовірні ходитимуть за стрілками його годинника, як ходили колись за тінню від стовпця, вкопаного у Вавілоні за наказом Іскандера Дворогого.²

Султан гаразд розумів, що накрутила пружинку дзигарів не його рука. Й не рука його батька. Накрутила її тоненька й тремтяча правиця великого візира Мехмеда Кепрюлю. Тепер це робить його син, Ахмед, нинішній великий візир. Звичайно, того не відає ніхто й не мусить відати. Навіть султан не знає достеменно, яким робом наповнилися золотими алтунами Сім Султанських Веж. Тим золотом вдалося залляти горлянки розбійним і свавільним яничарам, які задушили його батька Ібрагіма, наwerbувати нові полки воїнів паші й субпаші, вдалося нагодувати голодні татарські орди й привести їх у покорі до султанових ніг. За це любив і ненавидів Кепрюлю. Маленький, сухенький чоловічок з гачкастим, схожим на

---

² Так турки називали Александра Македонського.

скручений огірок, носом, великий візир — тонкий помислом і хитрий, як старий лис. Завжди сумирний і покірний його волі, справами крутить так, що вони ніби самі течуть річищем думки сина пророка, а насправді річищем його власної, візирової, думки. Султан бачить це злим оком розуму, одначе те око не настільки затуманене, аби дочасу загатити друге річище. Нехай пливуть по ньому золоті алтуни, нехай панує у державі спокій, нехай поки що пряде тоненьку ниточку свого життя Кепрюлю.

Вже кілька століть хилиться долу прапор пророка. Йому, Магомету IV, судилося своєю міцною рукою піднести його знову вгору. Вже повернені назад Лемнос і Тенедос. Вже надламані хребти Австрії та Венеції, вже кинутий в порох Ляхистан і король Михайло надсилає йому данину — двадцять дві тисячі золотих. Так сплачували за сонце невірні Чінгісу, так мусять платити довіку. Сполошилася Європа, гарячково кує мечі Московська держава. Він, Магомет, розуміє, що треба вдарити по ній першому, доки не зібралася на силі, скинути її із просторів світу.

У Магомета все готове до вселенського походу. Всі гороскопи, всі звізди пророкують йому перемогу. Прапор пророка замайорить на заході й півночі, він донесе його аж до холодного моря.

Лишилося здолати одну перепону — промчати прудконогими кіньми Дике Поле й зруйнувати кубло чорних гяурів — козаків. Він не хоче зважати на застороги Кеprüлю: візир уміє збирати золото й не вміє завойовувати держави. Скільки гяурів нині вже орють турецьке поле й веслюють турецькі галери! Він ще побачить кяфіра кяфірів Івана Сірка з ланцюгом на шії.

В цю мить йому й справді захотілося побачити свого ворога. Татари називають його урус — шайтаном, повелителем джинів. Тоді, мабуть, він маленький і з ніг до голови заріс дикою шерстю.

Бр — р — р. Султана злихоманило.

Ні, звичайно, той кяфір не такий. Просто — невірний, як і інші, ще й, мабуть, хитрий та розумний, бо жодного разу не попався в поставлене татарами сильце. Його завойовувати треба інакше. Всі зорі неба віщують Магомету удачу. Так передбачили великі астрологи, так показали їхні таблиці.

У глибині душі щось йому підказувало, що він надто високо залітає, що ті перемоги ще не такі, аби заміритись на цілий світ, але ж так гарно про те думати, й червоний кінь удачі гарцює під ним, тож треба не напинати повіддя, а рушати вперед під стукіт сталевих копит!

Магомет підійшов до вікна. Перед ним, заколихане сном, лежало Едірне. Дивився в той бік,

де Гербус зливається з Тунією і Гардою і лине до Егейського моря. Отак і в його військо ввіллються татарські орди й затоплять береги невірних.

Самотньо і сумно повелителяві правовірних. Він не може, не має права наближати будь — кого до свого серця.

У холодному місячному сяйві, мов лисини циклопів, поблискували бані мечеті Селіма. Найкрасивішої і найбагатшої мечеті в світі. Селім — єдиний, хто пробудив Порту від сплячки, хто спробував піднести прапор пророка. Селім володарював у Едірне. Сюди переніс столицю Порту з розкішного, зажирілого Стамбула Магомет. Звідси завоює світ. По — грецьки місто називається Адріанополь. Султанові подобається ця назва, у ній вловлює якийсь потаємний смисл: адже колись Греція — це й був увесь світ! Скрізь по світу місто знане саме так.

Зненацька у загразоване вікно влетів дужий порив вітру, закрутив срібні кулі під стелею, й сотні блідих зайчиків застрибали по стінах. Тепер місячне сяйво, одбите кулями, чомусь здавалося йому гарячим. «Який непотріб оці кулі», — подумав султан. Здивувався, що раніше вони веселили його зір. Відколи вони висять тут? Невже їх почепили ще за Селіма?

А потім оцей крик. Звичайно, султан знав, що то кричав не гяур. Звідти, де той конає, не долетить

і рев гармати. Він грався зі своєю уявою, розпалював її. Це волає з мінарета божевільний муедзин, скликає серед ночі на молитву правовірних. І ніхто не осмілиться зупинити його, бо то великий гріх. Сам аллах повелів йому кидати звідти серед ночі езан.³

«Зв'язати чи посадити його в кам'яницю, але тому опиратиметься муфті⁴. Можна розібрати мінарет. А потім збудувати інший, кращий. На славу Аллаху».

Султан почував, що вже не засне. Невідь — чому розболілася голова, здавалося, просто по мозку перекочуються гарячі жарини.

Може, подумав, біль пригасить прохолодне повітря з гір? Одягнув бухарський халат та взув підбиті лебединим пухом капці й пішов до дверей. Один за одним відчиняв залізні замки. Золото купує душі, залізо охороняє життя. Він не любив, коли двері незамкнені й біля них куняє сторожа. Сторожа завжди віддана: коли охороняє султанове життя й коли продає його. Ліпше, якщо вона стоятиме за зовнішніми дверима, а також на стінах і

---

³ Езан — заклик на молитву (*тур* .).

⁴ Муфті — первосвященик магометанського закону (*тур* .).

вежах довкола палацу. А тіней, примар султан не боїться.

Потираючи руками скроні, в які гупали важкі келепи, султан вийшов через вузькі гратчасті двері на Золоту Галерею. Султан ще молодий — йому щойно виповнилося тридцять, однак почуває в тілі ліниву млявість, утому. Вона на нього напливає хвилями. Султан то жадає діяння, боротьби — й тоді візири, паші, аги, заїми і всі інші вельможі бігають, як гончі пси, то знову почуває у душі порожнечу, нехить до справ, і тоді всі починають дрімати біля нього. Один з лікарів набрався нахабства натякнути, що все те у султана через надмірне вживання солодощів; того лікаря викинули у вікно, а султан почав готуватися до походу. Із Золотої Галереї сходи вели вниз, у Садок Задоволення. Ступив один крок і помітив унизу двірцевого охоронця — капуджі. Той спав, прихилившись спиною до обплетеної плющем мармурової колони. Магомет зупинився. Жар йому не згасав, і в скроні гупало, як і раніше. «Отак вони охороняють!» Пискнула десь у клітці канарка й затихла. Пискнула у серці падишаха злість.

Тихо ступаючи, пішов назад. За хвилю повернувся з кривою шаблею в руці й покvapливо зійшов униз. Йдучи, дивився на лезо, що відсвічувало синім вогнем. Це була дамаська криця, викувана й вигострена майже до жаскості, в неї

було вкладено стільки сили, вміння й пристрасі, що вона спивала життя, ледве діткнувшись до плоті. Султан відчував її жаскість, його аж морозило од неї. Він зупинився, виставив уперед ліву ногу, повільно націлився оком.

Бризнули увсібіч місячні промені, охоронець без стогону повалився на траву. Він помер, так і не прокинувшись. Аллах послав Магометові несхибний удар, а йому легку смерть.

Широко розтуленим ротом султан ковтав п'янке нічне повітря із присмаком гіркуватого запаху лавра. Хвилями струменіло сяйво місяця, спливало по листі червоного юдиного дерева, по білих колонах, по одежі султана. Тиша стояла така, що її можна було націдити в келих. Тиша — над усім сералем султана. За високою стіною, яка відокремлює сад чоловічої половини сералю від гаремних садів, кілька сотень красунь — жінок і наложниць — гойдають у сні своїми ніжними подихами небесні сфери. Всі вони марять його палким зором, від того султанові солодко й трохи млосно. Біль у султановій голові поволі вщухав. А десь під горлом зроджувався сміх. Уявив, як небавом звихряться всі — від балакунів — недимів до великого візира, як помиратимуть зі страху начальники охорони — бостанджібаші та капуджібаші... Ніхто з них не осмілиться підійти до його дверей, а він умисне не відчинить їх. Сміх, що

булькав султанові в горлі, був їдкий, як отрута. Падишах і вранці не скаже їм нічого, нехай мудрують, як повідомити своєму повелителю про загибель його охоронця на варті, хоч усі впізнають, чий це удар, і це кине їх у ще більший страх. Так має бути. Світом має правити страх. Султан знав це з власного досвіду. Коли сурмонив тонкі дугасті брови, завмирало все. Від нього завжди повівало небезпекою, страх розходився колами, й кожне наступне коло було ширше за попереднє, охоплювало все більше й більше людей і нарешті заплескувало всю державу. Магомет тільки стежив, щоб ці кола не вщухали. Сьогоднішній несхибний удар — ще одне збурення, яке не так швидко вляжеться. Ще раз уявив перелякані обличчя охоронців і скривив у посмішці губи. Ця посмішка була злостива подвійно. Йому самому давно відкрилося, що він боягуз, то тільки поети у своїх віршах наділили його лев'ячим серцем. Як і кожен тиран, був підозріливий до божевілля, боявся всіх і не довіряв нікому. Вряди — годи виїжджав за межі палацу, а коли й виїжджав, то тільки в залізному кільці охорони. Стинаючи охоронця, падишах, окрім усього, намагався впевнити себе, що він хоробрий. І все ж так і не міг перерубати чорної ниточки, яка бриніла в глибині серця і вперто свідчила, що це нічого не варто, що він не зможе повторити жодного вчинку Іскандера, до якого

прирівнював себе подумки і про що невідь — звідки довідалися поети й часто ставили його поряд з ним. Іскандер сто разів був поранений, і кожна з його ран, навіть перша, могла стати й останньою! Але як зважитись на першу?! Отож єдиною втіхою султанові лишався страх, страх його підданців.

Ліворуч щось зашелестіло, султан подивився туди й побачив три тіні від трьох кипарисів, що росли в кінці дворика. Йому здалося, тіні повзуть до його ніг. Шелестів у вітті чинари вітер, султанові чомусь стало моторошно. Поволі пішов сходами на галерею. «Цього літа гяури — козаки мусять бути знищені, — одітнув мислю, немов шаблею, всі інші думки. — Завтра накажу розбити на майдані намет і поставити біля нього бунчук великого походу». Цим походом сподівався піднести прапор пророка над усіма землями, утвердити в пам'яті правовірних своє ім'я й упевнитися в собі як мужеві і воїнові. Він боявся цього походу й жадав його.

II

Король польський Михайло Корибут — Вишневецький, син відступника од православ'я Ієремії Вишневецького, помирав. Він не знав, що помирає. Що повний місяць, який нахромився на гострий готичний шпиль за Чорною Кам'яницею, бачить востаннє й чашка кави, яку щойно випив, —

остання. В неї було всипано отруту. Зараз він думав, що його лихоманить од застуди.

Король їхав у Хотин до війська, зупинився у Львові, а що заснути не міг, наказав серед ночі принести каву з ромом. Його життєве коло завершилося на тридцять третьому році. Шляхта більше не вірила в його освічене глупство. В усі ті реляції, комісії, договори, якими сподівався повернути собі Україну. А з нею власні п'ятдесят шість міст, тридцять дев'ять тисяч шістсот десять посполитих у них. Шляхта ніколи не змириться зі втратою земель на лівому березі Дніпра. І він розуміє це: його власне серце не хоче з тим миритися. То його землі, його посполиті.

А глибинами думки осягає, що та непримиренність, та запеклість може стати для Польщі фатальною. Ті землі неначе сакви на плечах людини, яка повисла над прірвою. Брийонуті ножем — та й вилізти нагору! А тільки ж у саквах половина всього статку. Робив спроби донести цю думку до буйних і гордих голів. Горді голови одверталися од нього. Шляхта знову покладала надії на шаблю, на міцну руку і полководницький хист гетьмана Собеського.

Михайлу відомо те. Але їхні сподівання викликають у нього гіркий посміх. Як вони можуть повернути землі на правому березі Дніпра, не кажучи вже про лівий, коли самі платять данину

турецькому султанові! Їм ні за що найняти ландскнехтів, нічим платити власному війську.

«А чи не краще: раз віддати ту данину козакам, щоб позбутися її назавше, — шпортає раптом думка втомлений мозок короля. Вона приходить зненацька, і він аж підводиться з фотеля. Почуває тяжкість у тілі, якийсь млоїстий холодок під серцем, але не зважає на те, гарячково розкручує думку далі. — Нехай куплять зброю і провіант. Спорудять чайки... Проголосять гетьманом Сірка. Тільки козаки можуть зупинити занесений над Європою ятаган. А тоді знову зіштовхне лобами Дорошенка, Самойловича, Ханенка, Сірка чи ще там кого».

Від тієї думки королю ніби аж попустило під серцем. Стільки мучився, стільки струїв мозку в безсонні, а рятунок отак близько й такий несподівано простий. Звичайно, ця думка прийшла не зненацька, вона ходила довкруг, як старець на морозі довкола хати, проте він не зважувався її впускати. І ось — впустив. Негайно ж спорядити цю думку у путь, нехай летить на далеку, забродну й немилу королевому серцю Січ. До людини, яка багато чим зобов'язана йому й через те мусить бути до його листа особливо зичлива.

Корибут — Вишневецький наказав покликати писаря. І коли той, приховуючи невдоволення, запозіханий, щосили витріщаючи очі, аби прогнати

дрімоту, вмочив у каламар перо, король почав диктувати, спершись на лутку вікна: «Вельможний, щиро коханий нами отамане кошовий славного лицарства запорозького січового Іване Дмитровичу Сірку...» І враз схитнувся, захопився обома руками за місячний промінь — сповз, тримаючись стіни, униз.

Місяць одірвався од шпиля, колесом покотився по Замковій горі.

III

Місяць плив поміж рваним кущів'ям хмар, як лис ріденьким підліском. То пірнав за білі кучугури, то виринав знову, здавалося, він скрадається до величезного чорного замку, що стримить на кручі над Сеймом. У крайньому горішньому вікні замку горів одинокий вогник. Рівно цідив у п'тьму червонясте світло; здавалося, його просто забули погасити. Та враз він стріпнув крилом і вирушив у мандри — крайнє вікно провалилося в ніч, натомість по черзі засвічувались сусідні й теж заплющувались — аж поки зник зовсім.

Гетьман Іван Самойлович зайшов до скарбівниці й зачинив за собою двері. Він не знав, чого йде туди... Хоч давно впевнив себе, буцім у цій залі відпочиває душею. Для гетьмана все, що

зібране отут, більше, ніж просто скарб. Воно мовби втаювало якусь силу, означало якусь тривкість, владу над світом, над людьми і навіть... над самим собою. Воно мовби продовжувало його виднокола кудись далі, хоча куди — невідомо. Тільки тут, в оцій скарбівниці, він і відчував по — справжньому свою силу і міць. І знову не лише через те, що оцього всього не має ніхто в краї, а тому, що із цим багатством владарював над світом і сягав кудись далеко — далеко. Звичайно, він не був сліпцем і розумів: усе це — теж прах, ляже він на смертному одрі, воно не порятує, за нього не купиш і миті життя, всипані самоцвітами шаблі лишаться по ньому, і їх з'їсть іржа, кунтуші зотліють. Але ж зотліють не скоро. І потім — якась частка, незрима частка його самого перейде в цих скарбах дітям, онукам. Частка батькової, дідової сили, влади, мудрості...

Кожна річ, навіть найдрібніша мала в цій залі своє місце, свій куточок. Він то збирав думкою все — й тоді, здавалося, прилучався до чогось таємничого, що має безмірну силу, — то знову мляво розвішував по стінах, розкладав по скриньках і лавах. Розвішував шаблі — в золоті, бірюзі, діамантах, їх би вистачило на комонний полк, — викладав рядками пістолі, сідла, срібло, люльки, соболі — все, що зібрав протягом життя — купляв, вимінював, для того, власне, жив. Коли

несподівано впала до рук гетьманська булава, добро попливло плавом. Булава притягувала коштовності, як магніт цвяхи. «До гетьмана без сукна не йди». Ці слова виловили його потаємні служники й принесли як доказ чистих крамоли. Але він не наказав карати за них. Він знав, що знищити слова важче, ніж оці оці коштовності. Та й для чого забороняти ті слова, коли з них народяться нові коштовності.

Самойлович узяв з полиці важку чару, повернув карбуванням до світла. Хоч той напис знав і так, не читаючи: «Не збирайте собі скарбів на землі, де міль і ржа їсть і де злодії підкопуються і крадуть». Він би, може, й повірив цим словам, коли б вони були викарбувані не на золоті. Мабуть, золотар був або великий фарисей, або великий дотепник. І все ж незбагненна таємнича сила щоразу вела його до цієї зали, змушувала серце поймається острахом і читати зі святого письма далі: «Збирайте собі скарби на небі, де ні міль, ні ржа не їсть і де злодії не підкопуються й не крадуть. Бо де скарб ваш, там буде й серце ваше».

Ні, він не опирався Божим словам, од самої думки про таке холод обвівав душу, — але ж чому майстер вирізьбив їх на золоті? І що хотів сказати: там, на небі, і він, і гетьман, для якого різьбив чару, матимуть однаково? Майстер помер торік, він уже на небі. Й, може, п'є з ще коштовнішої чари? То

хіба тут, на землі, він, гетьман, не мусив мати чари ліпшої, ніж простий золотар?

Він і далі опирався злому заміру майстра. Для чого злодіям красти, коли матимуть однаково з ним? Й не їсть іржа золота, вона їсть залізо, а залізо — то бідність.

Мабуть, це таки були трохи грішні думки, але гетьман любив ширмувати словами сам із собою. Це — не до кінця страшно: в небезпечний момент завжди можна вкласти шаблю до піхов. Можна щиро помолитися й заспокоїти душу.

Проте в житті гетьман такого ширмування не любив. Волів стояти певно. Не любив сліпого ризику, не виваженого до кінця рішення, не убезпеченої з усіх боків справи. Мабуть, тому і досягнув найвищої влади та великого статку. За такі скарби можна купити будь — чию прихильність та ласку. З іншого боку — зичливість часто приходить укупі з новими скарбами. Ось цей золотий корабель з людськими парсунами, вітрилами, щоглами й гарматами — останній безгрошовий набуток. Легкий, граційний — справжній мистецький шедевр. Золото, срібло, слонова кістка... Подарунок боярина, князя Ромодановського. Гетьман на мить задумався. Корабель приплив до нього в скрутний час. Мовби провіщав своєму новому господарю небезпечну плавбу. Тож треба бути обачним — плисти повільно й обережно, і

тільки по тихих водах. Нехай дурні рвуться через пороги. Самойлович прочинив різьблені дверцята шафки, дістав звідти зелену полив'яну карафу й налив з неї у чару з карбуванням червоного сурозького вина. Одпив кілька ковтків. Вино було густе й терпке, золото холодило вуста. Гетьман — не п'яниця, але любить випити на самоті. Любить усамітнитися й поміркувати або й просто посидіти, приплющивши очі, зігріваючи кволою думкою власне серце. Не любить людського тлуму, галасу, гучних музик, взагалі не любить юрмиськ і крутежу. Його вважають похмурою людиною. Мабуть, так воно і є, одначе він уміє, коли потрібно, й здмухнути з власного чола ту похмурість та приохотити інших до веселощів. Якби не вмів, то не стояв би у цій залі. Й не пив би терпкого червоного вина. П'ючи його, в такий спосіб заперечує мудрість, написану золотарем на чарі. Ніби змагається з ним і з усіма тими — тисячами, а може, й мільйонами, які застерігали інших, бо самі не могли того доп'ясти. Що ж, у цю мить душа його — тут, одначе її вистачає і на ціле гетьманство. А покличе Всевишній до себе — складе йому звіт за всі діяння, ніколи й нічого не приховував од нього і все, що робить, — з думою про нього.

Націдив ще трохи вина й сховав карафку. З чарою в руках ступив ще кілька кроків.

На полиці, вишикувані рядками, стояли дзигарі. Всі — химерні та мудраційні. Попереду — найкоштовніші, подаровані великими державцями. Дзигар з вовком, у вовка в зубах вівця, турок стріляє у вовка стільки разів, скільки зараз годин, — дарунок султана; куля з ланцюгом, що рухається, коли молот вибиває об неї години, — дарунок польського короля; сторожова вежа, на якій щогодини з'являється новий стрілець, — від московського царя. Гетьман тупо дивився на дзигарі, і коли зненацька на вежі поруч тих трьох, що вже стояли, появился четвертий стрілець — сахнувся, трохи не випустив п'ятисвічника. І аж скреготнув зубами. Вчора сам завів це мертво залізо, а сьогодні вже й забувся. А ще стрілець нагадав йому про недописаного листа до московського царя.

Непроста річ писати листи цареві.

Можна не доступити, можна переступити. Либонь, той лист з'їв і його сон. Два писарі пріли над аркушами, а лист так і лишився незакінчений. Він сам стомився від писання й від тяжких думок. Сьогодні його найбільший неспокій — Сірко. Чоловік свавільний, непримиренний, годі й думати про те, щоб схилити його на свій бік, він читає твої думки й забігає наперед твоїм замірам. А отже, гетьман не знає, як упевнити царя, що Сірка треба знову відправити туди, звідки привозять соболині

хутра. Що він небезпечний цареві так само, як і йому, гетьману.

«...враг той давній Сірко о сирній неділі присилав до нас писаря військового з товаришами, — подумки перечитував листа, — вимагав від нас нібито запасів, ордою стращав, а насправді вивідував, де війська стоять і яка їхня поведенція. А писар сам сказав по своїй совісті, що той — таки Сірко Москві служити не збирається».

Гетьман подумав, що Сірко й справді давній його ворог. Надто круто сходились і розходились у житті їхні дороги. Аж поки не схрестилися тут, у Батурині, мов дві шаблі. Самойлович пам'ятав, як ішов він з образом Спасителя до аналоя, біля якого лежала гетьманська булава, — скінчилося гетьманство Многогрішного, — а чорні горлянки ревіли, аж темріло в очах: «Сірка! Воліємо Сірка гетьманом!» Ще Самойлович пам'ятав, як тремтіла лівиця переяславського полковника Дмитрашка (права була порубана, покоїлася на перев'язі), коли підтримував його. І як зімкнувся козачий стрій, як вони з Дмитрашком повернули назад. А потім утікали в Козачу Долину. Січові харцизяки вимагали скликати чорну раду, на яку запросити запорожців і всіх городових козаків. Либонь, ще не вивіявся їм з пам'яті запах старшинської крові, пролитої на Чорній раді в Ніжині. Але зась. То була остання свавільна самовільна рада. Старшина стала

на тому: на нові вибори простих козаків не пускати, а обрати гетьмана «тихими голосами». Боярин Ромодановський тихо та мирно справив вибори. Порядку пильнували стрільці стольника Григорія Неєлова, простих козаків туди не пустили. З Чернігова привезли архієпископа Лазара Барановича, і ті ж Дмитрашко та київський полковник Солонина поставили Самойловича на стіл. Й саме тоді, коли гетьмана покривали бунчуком, на майдан з — за низенької церквиці в'їхав запряжений парокінь віз. На ньому лежав зв'язаний Сірко. Полковник Жученко, який за велінням Самойловича та старшини заманив його в хитро сплетене самим же Самойловичем сильце, з нерозумної голови приволік кошового просто сюди. Либонь, то була чиста випадковість, що віз вкотився на майдан саме тоді, коли бунчук опустився на непокриту Самойловичеву голову, а може, Жученко хотів догодити майбутньому гетьману, підкреслити важливість моменту, одкарбувати вознесіння одного й падіння другого, кидав йому під ноги в найурочисту мить найбільшого суперника — чатував десь поблизу й рушив під звуки литаврів. Не на кожного дурня знайдеш раду!

Згорі, зі столу, Самойлович бачив розпластане на блискучій вівсяній соломі кремезне тіло, й припорошене пилюкою сіре обличчя, і

спрямований униз, у щілину, куди зависала й падала на дорогу солома, погляд. Втямивши з розгніваних облич генеральної старшини, що випхався у невідповідний час, Жученко заволав до візника, але той нічого не зрозумів, і віз проїхав попід прихиленим униз бунчуком між аналоєм і застеленим килимом столом, на якому стояв Самойлович. В цю мить Сірко підвів голову, погляди їхні схрестилися. На гетьмана невідпорно цілили дві чорні цівки, Самойловичу здавалося, що зараз він почує сухий поклац і з цівок виплесне вогонь. Поклацу він не почув, проте розімкнулися спечені вуста кошового і видихнули з хрипом і кривавою піною: «Клянуся Богородицею, ми ще зустрінемося з тобою, поповичу».

Самойлович і зараз пам'ятав той погляд і ті слова.

Коли віз проїхав, він подумав, що ота пилюка з — під копит і коліс притрушує його слід назавжди. Може, вони й зустрінуться, але вже там... — за межею. Ворохобного кошового повезли туди, звідки не вертаються, — в Сибір. Але не минуло й року, як він повернувся. Про те пильно просили царя запорожці, а також польський король, погромлений турками під Кам'янцем — Подільським та Львовом. Він страхав царя басурманами, віщував погром і московським військам, єдиною панацеєю од усіх лих вважав

повернення на кіш Сірка. Цар повернув Сірка з Сибіру. А тепер той заварює на Січі пиво, яке сьорбати доведеться й цареві, котрий з чиєїсь нерозумної намови, а може, з власних недомислів хоче помирити їх. Як повідав писар коша, навіть про ту царську милість Сірко казав таке: «А що з Сибіру мене вчинили на волю, то було нас кілька чоловік, що ми вже домислилися, як і самим звідти вийти».

Про все це гетьман пише цареві в листі. Про бунтівників, які скупилися довкола Сірка. Про непослух селян, які не хочуть платити чинш і сичать Сірковим іменем. Він, гетьман, був змушений перейняти всі дороги на Січ, поставити скрізь залоги, аби не допустити до Сірка обозів з хлібом та огнистою зброєю. Його можна взяти тільки змором. Мислив отако широко, державно й не міг одкараскатись од думки, що закипає злістю не через листи Сіркові непоштиві й навіть не через те, що той перевищує його славою та звитягою, а що буцім йому нічого не треба, буцім совість його не тьмяніє, а слава не іржавіє. Чому ж не кажуть так про нього, гетьмана, чому навіть генеральна старшина, піднімаючи за нього чари, мимрить щось лише про розум, розважливість, статечність?

Гетьман уже давно не дивився на золоту гармату, яку тримав у лівій руці. Його невисоке чоло покреслили глибокі зморшки, голова

похилилася, невеликі густі вуса обвисли. Гриз важку думу, як вовкулака кістку. Танув на свічках лій, скапини збігали по рум'яних щоках херувимів на підсвічнику й падали просто на підлогу, але він не помічав того. Незрушно завмерла на стіні короткотулуба хистка тінь з непропорційно малою, гостролицьою головою. Гетьман справді мав невеличку голову, загострене лице й невеликі вуха, але статури був не щупавої.

І враз тінь схитнулася — гетьману так і здалося: спочатку схитнулася тінь, а вже за нею він. Великими витрішкуватими очима обвів залу. Ніби вперше бачив її. А може, справді вперше побачив її у великій суєтній круговерті. Для чого збирав оце все? Хто ним скористається? Ще жодному з гетьманів не вдалося запомогтися добром, зібраним своїми руками. Прахом пішли набутки Виговського і Брюховецького (вже й самі обернулися в прах, а знав же обох, пив за одним столом і навіть сьорбав куліш з одного казана), розгубив по чужих дорогах батькові набутки Хмельниченко, сині сніги замели слід за саньми, на яких повезено скарби Многогрішного. (Гай — гай, колись будь — яка смерть згнічувала молоде серце, наливала його страхом і смутком. А тепер вже й не страшно, і не вельми сумно. «Бо й сам минаю. Ні! Ще не минаю. Повладарюю. Інакше — навіщо все це...») Його власні скарби теж декому кісткою в горлі.

Найперше — Сіркові. «Гетьмановим золотом можна встелити дорогу до раю». Встелити, либонь, можна. Але яка взувачка по ній ступатиме? Постоли чи сап'янці? Постоли, вони легші, побіжать швидше. (Й то не заспокоєння, що таке доля чинить з усіма). Людина живе, збирає річ до речі — ікони і кожухи, лави і столи, рушники й келихи, а тоді залишає все, і виявляється, що воно тривкіше за саму людину. А як вона раділа кожній дрібничці!

Зненацька йому тупо б'є в скроню думка: а таки ж все те, що надбав, що оглядав допіру, — прах. Думка проста і ясна, найпростіша істина ясна завжди. Завтра він помре, а все це залишиться. Кому? Розтягнуть за один день, і навіть вдячність не ворухнеться в жодному серці, а тільки злорадність і зверхність — вічна зверхність живого над мертвим.

Ні, ні, затоптує, забиває ту думку, як затоптують, забивають пожежу в лузі. Поки воно моє, всі під моїми чобітьми. І він теж.

Думка про Сірка не дає гетьманові спочинку.

Нинішній кошовий Січі вар'ює проти нього і проти лівобережців та правобережців, підмовляє козаків зійтися в Масловім Ставі й обрати вольними голосами одного гетьмана для обох берегів. Ординує супліки і йому, в яких закликає «вчинити так, як за Хмеля було».

Не доведи Боже ще раз до такого, як було за Хмеля. А Сірку те тільки й сниться.

Якби гетьманова воля, він би добрав способу змести ворохобного кошового зі своєї путі. Адже і тоді, першого разу, виманив з січового лігвиська. Сірко приїхав прямісінько в Жученків стан. Привіз полоненого мурзу Танмамета, якого городові козаки попросили у запорожців буцім для вивідної розмови, й опинився в колодках. Має гетьман у голові хитрого плану й зараз. Одначе в Москві не важаться на його гарячі клопотання. Він шле їх одне за одним, вказує на всі злі учинки кошового, проте розв'язати собі руки не може.

У цю мить гетьманові спливає на думку ще один підступ кошового. Богопротивний, лиховісний замір, учинений зовсім недавно. «Симеон... Царевич Симеон...» Гарячий зміїстий вогник прокотився в грудях. Стало жарко й хороше. Так хороше гетьманові не почувалося вже давно. Сірко сам ступає до ополонки, прорубаної власними руками. Треба тільки якомога переконливіше вказати цареві на те. Тепер його ворог вже не одкрутиться. А напише він ось що... Гетьманова рука карбувала в повітрі слова, що аж перепліскувало з келиха червоне, наче кров, вино. Потерпаючи, аби не розгубити гарно укладені слова, притьма кинувся із зали, поминув два довгі покої і впав на стілець.

Перо порскало чорнилом, хрускотіло, він гнав його по паперу, лишаючи позаду широкі чорно — коричневі плями й частокіл поламаних, похилених праворуч літер. Завтра писарі розберуть їх і змайструють рівний високий палісад, з — за якого Сіркові вже не вибратися зроду — віку.

Розмірковуючи над щойно написаним, накинув наопаш криту малиновим плисом шубу з горлового лисячого хутра, підвівся, підійшов до вікна, яке виходило в двір. Залитий неживим місячним сяйвом березовий гай унизу мрів, як сонмище мерців, що прийшли на покуту. Здавалося, то зачаїлися одна при одній білі душі, благають, вимолюють у когось прощення. Чи не в нього?

«Я сам грішний», — подумав, щиро перехрестився й вернувся до столу. Голосно прокашлявся. За стіною куняли різного штибу писарі канцелярії. Кілька їх завше мав під рукою. Записували його думки, виконували веління, а ранком розказували всім, що гетьман не спить і вночі, клопочеться за свій люд, за свій край. Писарям Самойлович платить щедро.

IV

Місяць заглянув у вправлені в олово шибки вікна, освітив шмат білої стіни з маленьким, повішеним упоперек килимком, ікону Божої Матері

з немовлям, що, здавалося, тягнулося ручкою до шаблі, почепленої на килимку, низеньку лавицю, на якій, звисивши до підлоги праву руку, на лівому боці спав отаман. Проміння заструменіло йому між шорстких вусів, залоскотало міцно сплющені повіки, й вони здригнулися, ледь — ледь стріпнувши віями. Сірко провів по щоці рукою, немов оддирав од неї невидиму павутину, зітхнув і повернувся обличчям до стіни. Він і далі спав міцним, спокійним сном. І снівся йому степ, запінений ковилою, підпалений червоними тюльпанами, і висока могила, а на тій могилі двоє козаків — один молодий, а другий вже літній, у лихій одежині, але при доброму риштунку. Молодий — то Лаврін, а літній — хтозна, бо зорив у степ, приклавши руку дашком до чола, ніби ховав од нього свій вид. Сірко вгадував і не вгадував того козака, від чого було трохи досадно. Козак стояв міцно, пильнуючи своєї справи.

Розділ третій

I

Отаман гуляв. Гуляв, як останній нетяга. Хіба що ширшим колом ходили в шинку козаки, густіше подзвонювали срібні таляри та мідні чехи й

корчмар подавав чистішу горілку. Отаман не валявся під лавою, не пропивав чину, але гуляв бучно. Ходуном ходив просторий шинок над водою — в круглі, наче гарматні жерла, шибки було видно Чортотлицьке Дніприще з сухими й жовтими, як бронза, торішніми очеретами по той бік, сумовитими вербами, що спадали забрунькованим віттям у високу весняну воду, й карякуватими, ще сонними дубами.

Ходуном ходили широкі грубі липові лави, й дубові столи, й шинквас з шинкарем та двома челядниками. Гуляли червонохвості півні на куманцях та горнятах, гуляла піч і всі п'ятнадцятеро козаків, що зійшлися вшанувати отамана. Їх би прийшло й більше, та корчмар примкнув двері.

Шинок — великий, світлий і хоч не найкращого штибу, але чистий: добре вимиті мостини, вишкрябаний до білого ножом стіл, пофарбований у зелене шинквас, картини на дверях — на одній козак рубається з трьома турками, на другій — самотній козак у степу, ще й підпис під картиною: «Ніхто за ним не заплаче», а на дерев'яних тибликах біля входу гарно вишиті рушники, на них також козаки і ще пави, хатки й дерева та нехитрі слова: «Личко витирай, здоровий бувай».

Кошовий стояв посеред шинку з бандурою в руках, бив одразу по всіх струнах, притупував ногою, а довкола ходив околясом козак Кайдан, та так, що тільки миготіли білі закоти на чоботях й звивалися за плечима, як змії, довгі рукава жупанини. Важкий і неповороткий, з густою куделею волосся довкола круглого виду, Кайдан у танці й бою швидкий, як вивірка, й палахкий, як порох. Отаман і сам почувався легким та пружним (плоті не потурав — жменя сухарів, кілька ложок кулеші, суха тараня, тверда постіль — всі його розкоші), й мовби полегшало все: шинок, верби над Чортомликом, коні на картинах, бандура в руках. Сіркові видавалося, мовби його самого підносило щось, підхоплювало високою хвилею й крутило, гойдало, мчало. І в грудях теж зводилася висока тепла хвиля, й все було легким і гарним. А по краю цієї хмільної хвилі, достеменно по краю грозової хмари, щось ходило, щось черкало крилом, він не пускав його в тучу, але не міг прогнати зовсім. Воно не розбивало його веселої відчайдушності, проте й не губилося, він не міг забути його зовсім. Так над кущем шипшини, під яким сидить боривітер, ширяє ластівка. Боривітер зорить за чимось своїм, але він пам'ятає про ластівку, чує її незатемненими чуттями, знає, що вона ось зараз вилетить і шугоне на нього, черкне сивих крил, а може, й ударить, але те йому не страшне, хоча

неприємне. А може, трохи й не так, бо від того, що чатувало на нього, Сірко сховався майже відверто, втік у буйний хміль, знав, кого дратує і чий накликає гнів. Знав, що той гнів стоїть за порогом, чатує на нього, що він так не одбудеться, але волів, аби все те зачекало. Дарма, нехай скипається більший гнів, нехай потім змага буде ще важча — йому треба виграти час. Йому зараз гуляється, йому зараз весело. Проте й не міг того зовсім виштовхнути з пам'яті. Воно трималося міцно, засвічувалося, як блискавиця по краю хмари, й не випадало з голови. Навіть не заважало гуляти. Він брав його на кпин, прискав на нього міцною оковитою, що аж схоплювалися червоні відчайдушні сплески, — веселився до знемоги, рвав невидимі пута, вже не почував їх зовсім, а тільки — вогонь у грудях, легкість у тілі, веселість у думках. Він обертався, й шинок обертався з ним, і не од хмелю, впоїти його було достобіса важко, а все од тої ж веселої відчайності. Так йому хотілося. Так йому малося. Він більше прикидався п'яним. Чи хотів бути п'янішим, ніж був насправді. Й навмисне послаблював прикро наструнені віжки. Щоб несли, не спинялися гарячі зв'южені коні. Гарно було прикидатися. Хотілося прикидатися. Гарно все — таки жити на світі! Хоч і важко. Ох, як важко. Крутився світ, крутилися думки. Вертівся докола нього веселий козак Кайдан, веселий, і дитинно

щирий, і наївний, що його обдурити — наче табаки понюхати: видурить проноза гроші або виміняє свою стару шапку на нову Кайданову, ще й покепкує. Одначе покепкує тільки той, хто цього козака вже знає; виглядом своїм Кайдан може налякати й самого дідька: велике, кругле, як діжа, обличчя, великий ніс, товсті губи, витрішкуваті очі, кудлаті брови, ще й чорні патли лізуть з — під шапки. Притупував обома ногами, кружляв довкола отамана. Випита на дурничку горілка зробила його легким і самовпевненим. Кошовий підморгував йому. Одначе те підморгування козаків до панібратства не наближало. Гострий суворий пруг у душі отамана залишався завжди, тримав їх на деякій відстані. Ніхто кошовому не закаже гуляти, ніхто не дорікне — не часто він навідує шинок, не часто тривожить струни старої, що висить у шинкаревому ванькирчику для нього, бандури. Це його день. Саме в цей день, за тиждень до Благовіщення, тридцять років тому (здається, тридцять, хіба вже тридцять?!), вперше приїхав на Січ. По тому якийсь час ще водив Вінницький полк, відтак, знову ж на Благовіщення, прийшов на запороги навіки. Тож коли йому й погуляти, як не в цей день!

Отаман гуляв. З тими ж таки козаками, з якими вперше заявився сюди. Троє — з рідної Мерефи, решта — з колишнього Вінницького

полку. Сіркові було і важко, і легко водночас. В ньому вгадувалася велика сила, й легко було уявити його молодим і шаленим, безжурним і нестримним. Любив отаман життя, любить і понині, хоч в останні роки щось примеркло в його душі, найдужче ж любить січове товариство. І воно горнеться до нього завжди — ходить Сірко в отаманах чи простим козаком. Де найбільше юрмище, там і Сірко. І любить послухати гарного слова, вміє й сам сказати. При чарці й без чарки. Одначе нині зроняє те слово рідко. Сірко подумав, що, може, це останній раз, а далі станеться сподіване й він переступить незримий пруг, розпочне інше життя і вже не зможе отако бенкетувати, земля горітиме під його ногами і під ногами тих, хто стоятиме насупроти, і кожен день вибухатиме, як порохова бомба. Всунулись у шинок цигани з ведмедем — хтось таки одімкнув двері, — їм налили по пугареві пінної й витурили в шию, а ведмедеві, що огризався, заліпили квашеним кавуном у рило й линули під хвоста скаженої, було чути, як він ревів і качався в березі Чортотлика, як намагалися вгамувати його цигани. Включувся до шинку посол його величності короля Яна Собесьького ротмістр Ян Завіша — високий шляхтич з видовженим лицем, тонкими бровами й вузьким, мовби оструганим з обох боків носом; півтора місяця сидить він у посольській хаті,

добивається, щоб кошовий прийняв його бодай на малому крузі, а той зволікає; й вирішив пан посол погомоніти з отаманом хоч у таку неслухну годину й не у вельми зручному місці. Його в шию не витурювали, кошовий наказав посадовити королівського посла за стіл і подати чистий пугар. Блиснула отаманові в душі синя іскра.

— Гей, Ониську, — гукнув до корчмаря. — Горілки послу його величності. Аглицької. Вогнистої.

Шинкар приніс пляшку жовтої аглицької горілки, запечатану так міцно, що ні шинкар, ні жоден з козаків не могли добрати способу розкубрити її. Тоді Сірко поставив чотиригранну пляшку на край столу, вийняв із Завішиних піхов шаблю («Щоб не скаламутити, пане посол, своїми шаблями тобі горілки: на них кров поганська») — гарну, тонку сигізмундівку, й коротким, майже невловимим помахом одрубав шийку. Він таки не скаламутив горілки, одтяв шийку по самому її краю — хочеш, пане посол, пий з чари, хочеш — просто з пляшки.

— За здоров'я його королівської величності! — підняв чару Сірко, й обличчя його було серйозне, поважне, а очі в самісінькій глибині розсміяні, веселі.

Далі срібло дзвеніло за здоров'я обох польських гетьманів — коронного і польного, — за

сейм, за королеву й королевичів, а що такі тости п'ють до дна, Ян Завіша небавом упився, водив посоловілими очима по корчмі, шкірився по — п'яному щиро й одурило.

— Ти Іван, я Іван... — п'явками витягуючи тонкі синюшні губи, белькотів Завіша й тягнувся пугарем до Сіркової чари.

— Іван, та не пан, — посміхався Сірко, й ліва брова хмарою ходила по темному чолу, підморгував запорожцям.

І майнуло рожевим птахом: «Ти Іван, я Іван...» Три Івани зараз на Січі... Якби три Івани... Якби завжди були однокупні і поважали рівно один одного три Івани, добре було б жити в світі.

— Король казав: ти пив з ним чару дружби, — белькотів посол.

— Миру! Тоді він був ще коронним.

— Ще казав: ти мудрий, хитрий і тихий.

— Ні хитрим, ні тихим ніколи не був.

— Ага. Щось ти й тоді вчворив.

— Полковник Лисиця хотів перебити мені балачку з коронним, тобиш королем нинішнім, довелося скинути Лисицю з фотеля. А чару миру я готовий пити навіть з чортом, — підморгнув козакам.

Сірко дивився на п'яного Завішу, а краєм мислі, мов лезом гострої бритви, й далі щось одсовував. В душі йому знову закипав злостивий

сміх: нехай ждуть, нехай гнівляться. Він не забув. Але він гулятиме. Наперекір долі, наперекір всьому. Й те, й те спліталось до купи, але жодне не переважало. Й нікому, хоч би хто й знав, а може, й самому отаманові, не одгадати — веселився він чи тільки одсовував щось, утікав од чогось, сподівався на щось, чекав. Таки й сподівався, й чекав. І не абищиці. Воно було велике, більше за нього, за саму Січ і всі її нинішні звитяги. Саме так закладається запорожець одразу на все — коня, риштунок, одягу. Проте тут закладався не він. Закладалася доля. Й не на те, що вони мають, а що матимуть. Заставщина була велика й програш теж. Він програв надію і щастя жити нею.

Сірко бив по струнах, і грубі, з пиляних навпіл плах стіни шинку струшував дужий похідний марш. Запорожці підстукували в лад підковами й ложками, приймали густий рокіт бандури за веселий зачин до пісні й ні гич більше, адже походом на Січі поки що не пахло, й тільки кошовий знав, що струни стогнуть недарма. Він більше не звертав уваги на Завішу, той упився до решти, намагався й собі одтяти шаблею горлечко пляшки, засипав склом шинквас, але не зрубав жодної. Козаки реготали; вони знали, що таке не вдається нікому, а коли посол ледве не одтяв собі пальці, вклали йому до піхов сигізмундівку, взяли за руки та ноги й однесли до темного ванькирчика.

Шинок на той час уже окутала темрява — сонце скотилося за пагорби, пахолки внесли два олійні каганці й поставили один над шинквасом, другий — на вправлену в стіну дощечку, й у шинку враз все змінилося. Іншими стали обличчя, одежа, сміх, здавалося, він набрав у себе темніших, густіших звуків, навіть музика стала іншою. Найбільша ж переміна сталася в наладунок отаманової душі. Він давно передав Кайданові бандуру, той шкварив веселої «Горлиці», а Сіркові враз мовби чорна тінь майнула перед зором. І вже весела музика билася в груди плачем. Чорна тінь, швидка, як птиця, перекреслила чисту запону пам'яті, й хоч вона щезла, все ж лишила по собі слід. Таке з ним бувало часто. Диво, що та птиця з'являлася в мент найбурхливіших веселощів, у мить найбільшої розкутості душі. Сиділа й чатувала край поля? Ніколи не полишала його? Так чи інак, але виполохував її з гнізда ярий сміх, весела, як сонячні іскри на снігу, музика. Він сам не знав чому. Хотіла нагадати, що вже на те не має права? А хто на те має право? Хіба можна наказати самому собі, своїй душі? Вона має свою волю й веде себе, як їй повелів Бог. Виходило, що він повелів їй і це? Чи, може, ту тінь накликав своїми думками сам? Він ніколи не забував за біди, що впали на його родину, а також за лихоліття, розпросторене по всій рідній землі. Либонь, вони притемнили душу, поклали в

ній важку сувору риску. Проте він не сподобив себе в мученики, не став жити горем. Іноді ж буває, що горе стає гординою людини, вона й на світ дивиться тільки крізь нього й починає думати, ніби воно дає їй щось більше, якесь потаємне право. Він не прагнув того права. Просто воно, як це буває найчастіше, просвітило його хай жорстокою, але глибинною мудрістю, і те не заважало йому жити й сприймати людей, як сприймав і раніше. Хіба що трохи суворіше. (Навіть не став буркотуном, таким собі мудрагелем, що всіх повчає і читає усім проповіді. Здебільшого на старість у людей меншає справ і більшає слів, вони стають мудрі, але мудрість та — листя не зелене, а листя жовте). Що ж, зіркіше бачив ницість, підступ, боягузтво, розчахував їх чи кпив у душі, дивився на них крізь гірку, трохи злу примруженість. Й тоді поривало неждано шмагонути нечестивця, зірвати з нього шати й показати голого, з відьомським хвостом. А ще горе мовби дужче збрало його з покаліченими, покривдженими, вело по непритупленому лезу, де щохвилі міг оступитися й сконати. Та він не любив нерозумного ризику. Віддати життя — то вже за щось істотне! Прислужитися товариству та вітчизні не дрібною, а чимось великим. Боротьба, життєві поразки не зламали його, не погасили отих живих, проникливих вогників у зіницях очей, не спили

енергії. Проте надпили життєлюбства, навіяли в голову нових, не знаних раніше думок.

Так, помічав, як налягали на плечі літа, як потроху міняли вдачу. Ніби й не набрало ваги власне життя, а став обачнішим. Де колись ступав не роздумуючи, тепер пильніше розглядався й вивіряв поступ. Може, це просто від того, що роки таки почали висотувати силу? Але мав її немало. І не тільки тієї, що в м'язах, а й тієї, що в серці. Він умів скрутити все — підкову, повіддя норовистого коня, потаємний, погрозливий рокіт юрби, був упевнений у собі й вельми непоступливий. І робив усе не тією шаленою напругою, коли, буває, перекипає кров і рвуться жили. Ця сила була в ньому природжена, кожен, хто стрічався з отаманом, помічав її одразу, бо вона промінилася з очей, зі слів, скупих, але кованих, як залізо, й розумів, що та сила — світла, але й трохи небезпечна, надто коли у власних грудях — ущербність чи непевність. Доброта і любов були приховані в отамановому серці глибоко — глибоко, здавалося, він сам приховує їх.

Найперше, звичайно, почували силу кошового запорожці, недарма з року в рік знову й знову обирали його кошовим свого війська. Вони кричали його на свого ватага не тільки тому, що знали: він не полишить їх у бою, а й тому, що рівно ділив на всіх гнів і справедливість, в його серці завжди

знаходили відгомін незлобивість та щирість і діставали найсуворішу відсіч науст і підступ. О, він не щадив їх! Він гримав на них, сварив, брав на глузи, міг і шмагонути по плечах, однак вони знали, що він їх любить, і прощали те. Хоч він і не потребував нічийого прощення. Він беріг їх у походах і в бою, не давав обдерти лихварям та корчмарям, встановив тверді порядки на крам — базарі. В сутяжництві з січовиками лихварів завжди ставав на сторону козаків, наказував заплатити з військової скарбниці або й віддавав у заставщину власні гроші, якщо вони в нього були.

Тому — то, побачивши, як охопила отамана жагура, посмутніли козаки, стих рокіт бандури, поставець кружляв, наче на поминках. Звикли бачити отамана в доброму строї душі, веселим і гарячим, сповненим життєвої снаги, могли ще й зараз уявити розвихреним парубком з іскрами в очах — й, хоч не відали, яка — то нині в його душі темна ніч, запечалилися. Надто хмарним стало чоло у Кайдана. А крізь ту тучу пробивалося тепле, м'яке проміння, то було тепло любові до отамана, тієї, яка не вичахає до смерті. І згадалася козакові на ту мить інша корчма, стояла вона від цієї за триста верст і за двадцять літ. Сиротою, вигнанцем з рідного дому валасався тоді він, Кайдан, по світу, заблукав до порожньої корчми під Смілою, в якій полуднував тільки один чоловік — жилавий,

смаглявочолий запорожець з ледь кібчастим носом. Запорожець наминав книші з салом, наминав, аж кавкало за вухами, а в Кайдана голосно кавкало в животі, і він намагався не дивитися на стіл, дивився на свої постולי, припорошені білою пилюкою. Проте вже був третій світом, намагався зачепитися балачкою за козака, відтак сподівався зачепитися й за полумисок.

— Не скажете, до Колобродів далеко? — запитав.

Козак затримав праву руку з книшем, лівою підкрутив вуса.

— Для кого далеко, для кого близько.

Кайдан подумав: пуста відповідь.

— Ех, до цих би книшів та ще вишкварок, правда, хлопче? — звернувся козак до Кайдана і потягнувся до кухля з пивом. Висушив кухоль, утерся рушником і знову взявся до книшів. Кайданові ненависним було чавкання, ненависним здавався козак, на обличчі якого лисніло вдовolenня, а в очах не світилося жодної мислі, а тільки втіха від їжі. Лінивий, тупий козак, подумав він, тільки й знає набити кендюха. На той час до корчми зайшло ще двоє козаків і сіли поруч того, що їв, мабуть, вони допіру порали коні.

— Ей, корчмарю, ще три книші і шість кухлів пива! — гукнув перший запорожець і пояснив своїм

товаришам: — У хлопця гроші вкрали, нічим заплатити.

Мабуть, ні корчмар, ні обоє запорожців не повірили у байку ватага, одначе вона давала Кайданові можливість повечеряти без особливого пониження, й він сів до столу.

По вечері козаки, а з ними й Кайдан, вийшли надвір, отаман запалив люльку й запитав:

— Так куди ти йдеш, хлопче?

— До Колобродів, — трохи нітячись, відказав Кайдан.

— Ти йдеш з Колобродів.

— Звідки ви...

— Пилюка на твоїх постолах біла, така тільки під Колобродами. А йдеш ти до Мринська. Якщо так, то ліпше не ходи.

— Чому? — запитав Кайдан.

— Бо там отаман Ропуха дурнів ловить для війська полковника Гнилиці.

— Ну, так...

— Погане те військо і поганий то полковник. Бреше, буцім правду обстоює, а сам ляхам служить.

Кайдан знічено дивився на свої постолы, чомусь не одважуючись глянути в очі отамана, можливо, через те, що справді йшов на клич Ропухи. Брехати ж далі не одважувався: надто прозірливим виявився цей запорозькій отаман.

— А де ж мені її шукати? — тихо мовив він.

— На Запорозжжі. Не скажу, що там знайдеш її саму, та вже хоч її подобу. Хлопець ти при силі, а розуму ще наберешся.

Отак Кайдан зустрів уперше Сірка і так став запорожцем.

Раптова тиша вилушила кошового з власних дум. Він оглянувся й несподівано дужо плеснув по крутій схиленій шиї Кайдана. По шинку пішли виляски, козак скинувся, звихрила довкола голови густа куделя волосся, здивовано закліпав важкими повіками.

— Комар присмоктався, — посміхнувся Сірко.

— А — а, — протягнув Кайдан. — Я ж то чую, щось наче шилом штрикає. — Вигляд у Кайдана грізний, а душа дитинно добра й нелукава, от над ним потішаються всі, навіть отаман.

— Го — го — го — го! — на повні груди сміявся Сірко (звідти взятися комареві в місяці березілі?!), засміялися й козаки. Гарно сміявся отаман — круто зломилися брови, ходили по обличчю зморшки; а що Кайдан і далі щиро оглядався, не міг нічого втямити, шукав подивованими, цинамоновими очима клятих комарів, сміх змагав Сірка дужче й дужче, а козаки то вже трохи не падали од реготу під столи. Кайдан так і не втямив, чого сміються запорожці, на його круглому, як діжа, бровастому обличчі й далі

кругліла наївна та простакувата усмішка, а щоб якось одкрутитися, порятуватися, взяв бандуру й втяв пісню про комара, що оженився на мусі. Його комар дзизкотів так тонко, стрибав так кумедно, що запорожці реготалися довго. А далі зринула весела «Циганочка», за нею «Метелиця», й шинок знову заходив ходуном. За вікнами вже стояла глупа ніч, уже горіла тільки одна олійна лампа, друга погасла, й, мабуть, через те, коли до шинку зайшов Яковлев, його ніхто не помітив. Обминаючи тих, що танцювали, він посунув важким животом вподовж довжелезної, на всю стіну, лави, підійшов до Сірка, прошепотів на вухо:

— Кваша вернувся.

— Де він? — запитав кошовий.

В одну невловну мить очі його стали тверезі, сторонній чоловік взагалі міг подумати, що Сірко не пив зовсім.

— Тут, біля шинку, — ворухнув великими, під чорним густим вусом губами писар й посунув вподовж лави назад.

Сірко, не помічений козаками, вийшов слідом за ним.

Ніч стояла холодна й глуха. На вечір притиснув морозець, але своєю минущистю, тимчасовістю тільки дужче нагадував про весну, місяць був на ущербі, він скотився за верби й мрів між ними, наче недокована підкова. Деся високо

вгорі просвистіли невидимі в пітьмі качині крила, на мить підняли й вирвали Сірка з корчми, одірвали од Чортотлицького Дніприща й кинули кудись далеко — далеко, аж йому тенькнуло в серці. Це була тільки одна коротка мить. Вона пролетіла крізь груди, мов куля навиліт. Саме качині крила навіяли йому щось давнє, забуте, щемке й ніжне, що стисло груди. Це вони принесли маєво весни — чи й не маєво, а спомин про неї. Спомин отих далеких днів дитинства, коли ждав весну. Коли якоїсь хвилини, найчастіше саме пізньої вечірньої години, раптом схоплював її. Довкола — залиті водою балки, розгаслі поля, налиті соком яблуні й вишні, що бачив удень, зненацька все разом пронизувало душу. Чимось одним — посвистом крил, криком журавлів з чорного неба, поблиском зірки.

Душа жадала весни, а з нею ще чогось невідомого, несподіваного, й в одну мить раптом хапала щось велике, жадала більше, ніж звичайно може обійняти людина. Вона тільки не могла надовго затримати його. Потім ця мить з'явиться ще. З часом вона буде примеркати, бліднути й майже розпливеться в чомусь чорному й холодному. Її не можна прикликати силою, вона з'являється тільки сама, й то зовсім несподівано.

Вона давно — давно не з'являлася кошовому. Так давно, що вже й забув про неї. Як майже забув чи не хотів згадувати багато чого, пов'язаного з

тими днями. То свистіли її крила, то шуміла її весна. Вона не справдилася йому, як не справджується на землі кожному, якого б щастя не спізнав і якої слави б не зажив. Спитого трунку не можна випити вдруге. А ще вона нагадала, боляче нагадала, що його ждання минулося, що нічого гарного, незвіданого попереду немає і немає доквуж ніяких таємниць. А тільки ж ними живе людина. Вони — у серці, в ньому бентега любові і радість батьківства — дитини на руках, її першого осмисленого погляду, першого слова. І ще чогось — великого, незвіданого, що прийде, обов'язково прийде до тебе... Для нього все те минулося. Його вже справді не жде ніяка бентега, хіба що — бентега смерті в бою.

Це було так несподівано, що Сірко аж зупинився, і все — шинок над Чортомликом, темні вежі Січі праворуч і оця важка довга весна — видалося йому несправжнім. Але стояв перед ним справжній Яковлев, опасистий і череватий січовий писар, і сидів на перекинутому догори дном човні звичайний січовий козак Кваша. І хрумтів крихкий вечірній льодок під ногами. Й гудів на вітрі голим віттям куц калини. Всі інші шинки козаки називають іменем їхніх держателів — «Семенів», «Драганів», «Лупалів», а цей — «При калині». Почувши кроки кошового, Кваша звівся, пішов назустріч. Був низенький, теж кремезний, як і

Яковлев, кутався в довгу кирею, накинута на плечі наопаш. Сірко через його голову бачив важку, мовби притверділу воду чортотлицького озерища й блідий пруг місяця, що падав у пожухлі очерети плавнів. Там він загубиться й зійде вже аж через місяць ясним одкованим серпом.

Привітавшись з Квашею, Сірко, на мить притлумивши щось у душі (адже стояв перед отим, очікуваним, від чого втікав думкою весь вечір), запитав:

— Ну, розкажуй, що там?

— А що, — одказав Кваша, обличчя його й далі не було видно, воно ховалося в тіні великої, насунутої на очі кобки. — Людці боярина Ромодановського все ще ріжуть донцям зі спин ремінь. Підпливає Дон кров'ю з усіма притоками, і нова налога на них іде. Не можуть донці нам підсобити. Цидулу ось написали.

Сірко не мовив жодного слова. Тільки враз відчув, як щезло, мовби його й не було зовсім, недавнє відчуття відчайної веселості, а натомість вирросло, стало в усьому огромі те, що ходило блискавицею край хмари. Воно заповнило його геть усього, і вже не міг думати ні про що інше.

На тіло, на душу налягла втома. Подумав, що надто багато ваги надав тому, очікуваному, а воно ж — тільки мент з того більшого, чим жив і клопотався всі останні десять літ. Й буде жити далі.

Просто завтрашній день доведеться стрічати по—іншому. Жив надіями, а коли вони гинули, як кожен сильний чоловік, не гинув з ними. Новим уже днем жив, його турботами, погрозами, з ними боровся й не вмирав від того, що не збулося. Тільки стояла в грудях важка грудка. Й зім'яти її не міг. Знав — вона розсмокчеться не одразу.

— Цидулу прочитаємо на малому крузі, — сказав.

У корчму вже не вернувся. Стояв і вслухався у ніч.

II

На Січі пахло весною і далекими походами.

Сірко прокинувся враз, неначе його хто покропив холодною водою. Він навіть пошукав очима: чи не стоїть паламар, чи не прийшов будити до утрені, одначе не побачив нікого. Тут, у кутку, де стояв отоман, панував смерк, а по кімнаті вже розлилося світло; воно цідилося в продовгуваті, оправлені в олово шибки вікна, котре зорило на схід; кошовий добре бачив живі, веселі парсуни апостолів за тайною вечерею, — вражий богомаз, либонь, малював ікону в корчмі, але ж до ката гарно, — і зовсім не святу чубату голову Лавріна Перехреста, джури, що спав на лаві й чомусь зчепив на грудях руки та важко дихав. А чого йому важко

дихати — хлопець молодий, дужий, тільки й клопоту — не припізнитись у курінь до кулеші. Русявий, стрижений у кружок чуб Лаврінові розсипався, прихмарив високе чоло, а великі, по — дитячому пухкі губи були розтулені в болісній усмішці. Лаврін чомусь посміхався уві сні. Сіркові враз стало тепло на душі, й він посміхнувся й собі. Перша думка, що скресла в голові Сірка, — про оце його коротке спання: віку лишилося небагато, душа сама хоче вкоротити темряви, доточити світла. Вона уві сні блукає в таких нетрях, обіймається з такими проявами (а колись же пролітала ніч, як дикий кінь степову балку!), що поспішає бодай не до радісного, а теж похмурого, але таки живого, справдешнього дня. Ця думка потягла за собою іншу, з сивими нитками смутку й чорними — скорботи, вони поволоклися, як пасма бабиного літа. Йому були прикрі й ці нитки, ще й чимось схожі на ті — вкриті ранньою памороззю, адже почали чіплятися зовсім недавно, як те ж павутиння за колючу степову грушу, він їх не знав раніше, в найкрутіших боях та небезпеках, котрих перебрів більше, ніж чумацька валка річок по дорозі до Криму. Що крутішим і струпцюватішим було життя, то дужче його любив.

Вчорашнє шинкування не одгукнулося нічим (тому порадів: таки ще має силу), згадав про нього у зв'язку з надією, яку покладав на Квашине

посольство на Дон і яка розтанула в прозорій тиші приморозкового вечора. Знову напливали жалі, але він не пустив їх у серце. Мав із чим змагатися й так. Цей сон змілів доконечно перед огромом дня, що накочувався. Той день видався стопудовим тараном, якого насували на фортечні ворота. Скільки ж буде ударів?

За палісадом, у Грецькій хаті, сидить царське посольство. Самойловичеві людяці розбрелися по куренях — справляють подвійну службу: посольську й таємну, собачу. Дорошенків гонець теж підночовує в Уманському курені. А в прикомірку канцелярії чипіє із зашитими в тафту листами татарин. Сьогодні слова повзтимуть гадюками. Стережися, отамане. Це тобі не шаблею махати!

А чого йому стерегтися! Чи вже може бути гірше! Ще донедавна козак плакав, а тепер тільки сміється: що взяти з голого? Й реготно з тих, котрі ще хочуть узяти.

«А так — таки й нічого? А те, єдине, чого не покладеш у тороки й не зміряєш мірою? Після чого зникає все?» Та думка блискавкою пронизала мозок. Інакше за що б уже оця дика, нескінченна веремія. Оцей герць брата з братом. Скільки тих вихорів і вихорців промчало по рідній землі в останні десятиліття! Скільки вигублено посадів, сіл; цілі полки, колись славні й багаті, чорніють

попелищами: Полтавський, Гадяцький, Іркліївський. Понад п'ятнадцять літ од смерті Хмельницького кружляє на Україні кривава смертельна хуртовина. В ній брат не бачить брата, батько сина, стають під різні знамена і складають під ними голови. Закипає то там, то там, то скрізь разом, а ледве вщухне — який — небудь полковник, який — небудь авантюрний отаманець починає каламутити довкола себе, сподіваючись викрутити щось собі з тієї веремії. Обіцяє свободу краєві, щасне життя людям. Вони вірять: воля, що закозакувала за Хмельницького в усьому краї, не вмерла, не згас її дух, не вичахла надія на життя без пана, боярина і старшини. Лишилося чимало чубатих голів, які пам'ятають ті часи, бачили на власні очі, як утікав пан, як палав панський фільварок, може, й самі підносили віхтя під панську стодолу, а тепер розповідають на призьбі про те онукам. І онуки слухають, і горять у них очі (воля пахне молодими медами), стискають кулачки, а коли ті кулачки більшають — тягнуться до шабель. Щоправда, діди і батьки розповідають про все те пошепки, ще й поглядають через тин на широке сусідське подвір'я. На тому подвір'ї стоїть кам'яниця пана полковника. Мовби зовсім недавно йшли вони з тим полковником в одній лаві, разом виборсувалися з — під шляхти, навіть порятував був козак у бою від певної смерті пана полковника.

А тепер займанщину пана полковника не об'їдеш за три дні конем, а його рятівник опинився в підсусідках. Плати димове і скарбне, давай на військові потреби, їдь у підводи. Та ще й мовчи. А коли б же того... Коли б розподілити всю займанщину наново! Кажуть, у Полтаві (Опішні, Ніжині, Черкасах...) появилвся отаман, подає клича!

Звичайно, не всі ті, що піднімають посполитих, сподіваються доп'ясти все тільки собі, є серед них справжні лицарі, чисті серцем і помислами, вірні вітчизні, але немає для них ані найменшого просвітку, б'ються вони, як риба об кригу на непроточній воді. У тій кризі — ополонки і сіті з усіх сторін.

Та й мало їх таких, чистих серцем і помислами.

Виговський, Брюховецький, Хмельниченко — хіба злічити смерчі, що прокотилися Україною. З усіх сторін дмуть дужі вітри, не дають загаснути пожежі, котять її то в один, то в інший бік. Підкуп, зрада, науст — чорні дощі тих пожеж. Коли те скінчиться?! Чиєю волею, чиєю силою? Хто заступить Поле од морових вітрів? Він пройшов з кожним із цих людей частину їхньої путі, путі найтяжчої, а потім, гірко розчарувавшись, боровся проти них і таким чином проти самого себе колишнього. Він мовби прожив кілька життів, від чого хтось інший міг би втомитися й зламатися, але

його тримала на світі віра — велика, незнищенна, вона пройняла всі ті товщі, як спис крицевий проймає одразу кілька тіл, він знав, що вона свята й справедлива і в ім'я її треба жити далі та сповняти її всією рештою життя. І як спис крицевий проходить одразу крізь кілька тіл, так і він пройшов своєю вірою і надією крізь них усіх — Виговського, Брюховецького, Хмельниченка, пройшов і звільнився від них, і тільки іноді йому грізно примружиться із зеленової пільми Іван Виговський, злодійкувато усміхнеться Брюховецький чи болісно скривить своє вічно недоросле обличчя Хмельниченко. Ті погроза, усміх і біль не зачіпають його серце.

Сьогодні розривають Україну чотири гетьмани. П'ятий, той же таки Хмельниченко, конає десь у турецькій темниці. Либонь, султан тримає його, аби ще раз випустити в слушний час, тоді він погойдає над Хмельниченковою головою славетною корогвою його батька — може, й приблизить хтось засліплений на те маєво! Але для України досить і цих чотирьох. Всі огулом гублять те, що здобував батько Хміль. Вп'ялися зубами, немов пси в паляницю, кожен прагне захопити чимбільше, кожного змагає жадоба влади і жадоба багатства. Самойлович, Дорошенко, а донедавна Тетеря, Суховієнко — добра не було і нема од жодного. Якби могли, сонце роздерли б і розтягли

по шматку всяк у свою кишеню, всяк у свою скриню. Кожного підпирає чиясь рука. Чиїх тільки підків не вкарбувалося в український чорнозем. Кують ті підкови і в Стамбулі, і в Варшаві, і в Бахчисараї... А мусили б же нерозумні гетьмани дійти між собою якоїсь згоди. Обрати з — поміж себе одного! За давньою козацькою регулою. Щоб міг обіпертися на обидва дніпрові береги. Посеред усього цього кривавого розору, неначе острівець посеред спіненої ріки, стоїть Запорозька Січ, але не просто стоїть, довкола неї чи не в першу чергу закручуються грізні смерчі, вона переймається звитягою і боріннями тих, хто обіцяє народу волю і Україні злуку. А на ній, у її серці, — він, Божою волею кошовий Війська Запорозького. Колись невгамовний, рвійний, нестримний, а нині оступлений важкими думами, сумнівами, з темною осмутою в душі. Прожив бурхливе, сповнене пристрастей життя, десятки разів руйнувалися в порох його надії, впадав у відчай, в чорну меланхолію і знову підносився душею і ставав на герць з долею і ворогами. То вже сутність його вдачі — пориватися кудись, до ледве видимої таловини на обрії, прорубуватись через нетрища. І хоч з роками в його душі світлої барви ставало все менше й менше, а темної більше й більше, не складав рук. І нині клопотався тим же: як

припинити братовбивчу війну, як привести до спілки гетьманів?

Вже стільки разів Сірко домагався, аби скликати в долині Росави раду, яка б і порішила, кому володіти булавою. На ті Сіркові поклики не відгукнувся жоден гетьман. Наймогутніший, Самойлович, запікся помстою. Залив золотом вуха, насунув на очі чужу шапку, не чує й не бачить, що погибель іде всьому краєві. Що турок і татарин сьогодні міцні та бойні студужо. Що замірились на весь світ. Два роки тому Магомет з великою вигодою закінчив війну з Венецією. Два роки тому погромив Польщу. По дорозі, вистеленій іконами, в'їхав у Кам'янець — Подільський, приступив до Львова, який, правда, зумів відкупитися вісімдесятьма тисячами єфимок, а вся Польща щороку сплачує султанові по двадцять дві тисячі золотом. Свого афекту турки там не погамували. Найласіший для них край — Україна. Вони підуть уже цього літа. Водюю і сушею. Отож їх треба перестріти на воді й на суші. На Дніпрі та на старих шляхах: Муравському, Чорному, Кучманському. Хто ж заступить ті шляхи? Гірко, ой гірко думати, але куди подінешся од тих дум, що колись сміливий, праведний і духом сильний муж Дорошенко ввійшов у спілку з сатанином турчином. Що перед його заплющеними очима татари виловлюють і засилають у вічну

басурманську неволю православний люд. Християнською кров'ю, немов живою монетою, купляє собі Дорошенко у басурманського цісаря милість.

Кошовий помітив, що мислить словами листа, якого кілька днів тому послав у Чигирин.

Правда, не вельми зважають на ті листи гетьмани. Солодощі влади забивають їм солоний пах крові, котра димить перед очима. Думки про багатство потьмарюють розум. Це ж нині так просто: написав цидулу вінценосному можновладцю — й маєш за пазухою одразу кілька хуторів, а то й сіл. Так повелося од Виговського, перейшло на Брюховецького, на Юрася Хмельницького, на Многогрішного й ще на багатьох не менше грішних перед Богом і власним народом. Через те й повстав проти них Сірко: проти хоромів і кармазинів, проти можновладства й зажерливості, яким немає кінця — краю. Гетьманам у клопіт тільки золоті дукати та власні високі уряди. А хто стане в оборону краю, те їм байдуже. Січ сьогодні злиденна й убога. Той — таки Самойлович розставив по всіх дорогах варту, й вона не дає хлібного та порохового перепусків. Хоче, щоб запорожці прийшли до нього з поклоном. Січ — то поважна сила. Нею сподівається здолати своїх супротивників. А інші гетьмани теж шлють на

Запорожжя посольства. Кожен хоче якимось робом повернути січовиків на свою руку.

Честолюбство гетьманів — незборна завада до злуки. Кошовий подумав, що колись він і сам плекав честолюбиві заміри, одначе той трунок мав інший смак і іншу міцність. Зараз уже не може й відгадати, що вело тоді: буйний хміль молодості чи сліпа й невтримна воєнна звитяга, котра була прихильна йому? Бажання покласти кінець руйнації вітчизни, стулити її якимось докупи і захистити од супостатів! Булава кошового — та чара, якою спив трунку до знемоги. Мала ту особливість — давала пити не зверху, а з дна. Й відчуті тягар одвіту за всіх, марницю та нетривкість найповажніших повелінь на землі. Пощо йому оті похилені голови на раді! Поневаж один прикрий погляд може стриміти в серці, як стріла. Влада — це ніж, який весь час доводиться нести вістрям до серця. Вона забирає сон і вкладає в голову думки, від яких скипається мозок. Вельми нелегко одвіяти істину від неістини, правду від олжі. Він же не має права помилятися. Бо коли Бог покличе до себе, спитає за все. Це вже буде, мабуть, небавом... А може, той честолюбний вогонь притрусив порох літ? То єдина пристрасть, яка не згасає, а розгоряється з роками й заступає чад кохання, вогонь звитяги, просте щастя мудрості в пізнанні. Тоді, принаймні у власних помислах, людина піднімається над коханцями, над

звитажцями, над мудрецами. Стає підступною, хитрою, боягузливою і жорстокою. Вона не вірить нікому, бо сама набирає сили на крові інших. Таким людям починає здаватися, що просто так і жити нічого. Вічна облуда дужого, вітрило і кітва корабля людського життя. Поки людина молода — вітрило, з роками — кітва.

«Яка сила штовхає того хлопця? — зненацька, несподівано навіть для себе, перестрибнув думкою. — Що привело сюди Симеона?»

Та, власне, це вже зараз нічого не важило. Мало вагу тільки те, що Симеон приніс з собою: для нього, Сірка, для всього коша. Для України. Він, кошовий Запорозької Січі, подав царевичу руку помочі, схилив голову під маєво його блаженської непевної короховки. Й цим навертав на себе сто лих. На що сподівався? Чого допинав? Привести прибігльця Симеона до Корони й знайти в тому вигоду собі? Марниця. Хотів відплатити за наругу, вкинути власних недругів у переляк, у гнів, боротися, скільки стане сили, і погинути, спричинивши неприятелям якомога більше зла?

Гірко зізнаватися, але така злорадна краплина в тому замірі була. Він збагнув це не тоді, а тепер, вичитуючи листи, в яких за погрозою відчувалася перестрашеність.

Одначе то лише краплина. Задля неї мав право важити тільки власним життям, але не вигодами

всього товариства, яке гетьманські послі намагаються зневірити й посварити зі своїм кошовим.

Отаман помітив, що вже змагається з днем, неначе з диким звіром, якого гучки ще не підняли з лігва. Пружним рухом відкинув ліжника й почав одягатися. В хатці було холодно, з рота кошовому йшла пара.

Лаврін уже не стогнав, а спав солодко, по — дитячому пахаючи великими губами, присипаними темно — русим вусом. Грубий подільський рябчак сповз з нього на долівку, джура підтискував босі ноги, намагався сховати їх, але не було куди. Сірко ще раз поглянув на Лавріна, і раптом його серце заплеснула хвиля жалю та ніжності. «Що він знав у житті? — подумав. — І що його чекає? Гарячий кінь, степ, відвага?.. Це поки молодий...» Кошовий підняв рябчака, тихенько вкрив Лавріна. Хутко вийшов.

У сінях на кленовім стовпцеві стояло дерев'яне відро з водою і великий мідний питун, але Сірко не захотів умиватися біля хати, пішов до річки. Ніч ще тільки відступала, а ранок наступав — тугий і пружний, уже вмитий. Поміж низових куренів, які стояли не рядочком, як верхні — ті творять вузькі рівні вулиці, — а врозкид, ще й пообростали за роки прикомірками, прибудовами, через хвіртку в палісаді вийшов на берег Скарбної.

Ранки на Січі забарні, вони довго виплуганюються з очеретів, блукають у тумані по затоках та прогнях, не швидко розганяють імлу, але цей, що наставав нині, линув, неначе на дужих крилах. Сміливо викочувалось із сірих верболозів велике, червоне сонце, над водою, що вже перемінила темні зимові барви на тепліші, м'якші — весняні, піднімалася легенька пара. Власне, тільки кольорами й різнилася весна од зими, що минула. Зима була сирітська, з дощами та сльотами, — скотину не загонили в теплі стійла, — переступила у весну, ніхто й не помітив, коли це сталося. На весняного Миколу прилетів перший бузько і приніс із собою весну. Кошовий приглянувся і побачив на верболозині довгі ніжні сережки. Ще вчора їх не було. Гостро пахтів кущ бузку. Звідки він тут узявся, хто його посадив? Посадив хтось з козаків і не признався. Бруньки ще тільки набубнявіли, але запаморочливо — гіркий, клейкий запах аж дурманив голову. І Сірко подумав: скільки то принад несе весна! Неймовірно гарна вже сама по собі оця пора — березень перехиляється в квітень. Тільки треба вміти побачити те. Колись він того не бачив. А зараз вловлює кожен порух весни. Пахне очерет, пахне верба, і вода також пахне. Січові річки понабухали, одначе не вийшли з берегів, як завжди. Коли тануть сніги і річки виходять з берегів, вони затоплюють плавні, й тоді тільки

острівці, а то й верхівки дерев виглядають з сивої каламуті. Тоді озеро Свиняче Море стає справді морем, а Підпільна — найбільшою дніпровною протокою, й підпирає увесь правий берег, все Дике Поле. А нині повені майже не було, вода вже відступала, залишивши на піску маленький зміюнець напливу. Світанок ішов з плавнів. З очеретів, з верболозів пливли сиві пасма туманів, просвітлені сонцем, вони, здавалося, диміли; одне чимале пасмо зачепилося за вежу — й ні руш, неначе там його прип'яли віжками. Синьо, прозоро... вогко, сонно у плавнях, сонно і на душі. Десь прокрякав ворон, його було не видно за туманом, що обснував кущ верболозу по той бік річки.

Щось тануло в душі, вона одірвалася од чогось, як чайка од купини, перелетіла на іншу купину, й кошовий зітхнув. Колись він не лічив весен, а тепер щось само лічило за нього, й душа поспішала вхопити якомога більше весняної синяви, а та просинь змивала струп'я з давніх ран і хилила до думок про дивно влаштований світ, його таємниці. Поставити б десь на березі річки курінь, завести пасіку... Сірко зітхнув ще раз. Але вже інакше, бадьоріше — відганяючи примарні думки. А сережки падали на гладінь річки — верби стояли у воді, і лози, і старі вільхи по той бік Чортотлика, — пливли за течією, і біля них

сплескувала риба. Посеред плеса біліла пухка хмарина, весняний вир розкручував її то в один, то в інший бік. Вода була ще каламутна, таїла щось у своїй глибині. Вона завжди щось таїть у своїй вічній глибині.

На березі не було нікого, тільки на Глухій косі ширмувало двоє козаків. Обоє молоді, на голих до пояса тілах зблискували краплі — тільки що вмилися, а може, й покупалися, грілися військовими вправами. Один наступав з палицею, немов із шаблею, другий боронився палицею, немов рушницею, відступав до води. В запалі вони не бачили кошового. Він одійшов за обсипаний довгими золотими сережками кущ верболозу. Вода була студена, студеним було й повітря — на оголених до ліктів руках отамана повиступали сироти. А сонце провіщало тепло, й по — весняному тінькала синиця на гострій палі валу. Кошовий відчув дивне бажання присісти під палісадом, підставити ласкавим променям обличчя, подрімати. Бо й чого поспішати, не ворог приступає. Бог — свій, може й зачекати. Майнула оскарга на Бога, по тому війнував легенький вітрець страху, перехрестився, відступився думкою від тих сфер.

«Старість», — подумав ще раз. Але подумав інакше, ніж тоді, коли тільки — но пробудився. Він таки ще почував силу. Вона грала в м'язах, бо

завжди щось м'яв, ламав у руках, йому хотілося ламати, хотілося крутості, змаги, а це свідчило, що старість ще не настала. Він не любив нічого усталеного, улагодженого, його душа прагла руху, бою, лету. Любив змагу, проте відверту, без підступів, йшов їй назустріч, наперед співаючи серцем і м'язами її шаленство. Вночі йому снилися коні й чомусь часто снилася погоня, од якої втікав, яка кудись заманювала, з якою потім рубався в лютому герці.

Зараз він вдихав туге повітря, вдихав плавні з їх весняним клекотом води, з туманом, першими порухами зела, вдихав життя. Весна його хвилювала завжди, надто весна в плавнях, він чомусь подумав, що зіп'є її всю. Це не були сутяжність і скарєдність старості (либонь, саме тому й почувався гарно), він не збирався тягнути з життя насолоду чи ошаджувати й спивати по краплі, просто це був світлий порух серця. Такі порухи нині навідували його не часто. Сірко подумав, що недавня раптова кволість — звичайна весняна млявість, підкорення весні, її ще приспаній, не розбурханій силі. А може, й зовсім інше, може, йому хотілося ухилитися від осоружного дня. Відав — не ухилиться. Мислено збирав себе на силі й спокої. Пересівав думкою слова, які почує сьогодні, намагався наперед струїти їх гіркоту, аби потім у розмові не обпалити душу, й почував, що не може

перемогти себе. Що кривди, неправди проступають, як кров крізь перев'язь на рані. Мабуть, подумав, треба піти до церкви та дослухати утреню. Зм'якшити серце молитвою, порадитись з Богом. Хоч увечері поклав — до утрени не йти, не прихилити себе до сумирності; до того ж не хотів дочасу зустрітись з послами. Тому й сказав паламареві, аби не будив.

Вертався не в крайню хвіртку, а в сусідню — всіх їх прорубано до води вісім, — ступив у неї в ту мить, коли з крайньої із рушником у руках вийшов Лаврін Перехрест. Трохи присоромлений тим, що проспав кошового, джура шукав його. Проте шукав не шпарко. Ліниво потягувався, розглядався, його високе, присипане гривною хвилястого чуба чоло ясніло спокоем, по губах проковзувала усмішка. Він пив весну на повні груди, для нього вона вже була теплою; груди йому гріла надія — близька й далека. Кошовий хотів погукати Лавріна, та в останню мить передумав. Дивився на запозіханого джуру, посміхався. Хотів відгадати: повернеться Лаврін досипляти чи побіжить по березі шукати його.

Лаврін не повертався до куреня і не пішов берегом. Стояв, приклавши долоню до чола, дивився на червоне сонце. Воно мовби заворожило козака. Кошовий подумав, що Перехрест стоятиме отако довго. Чудний трохи його джура. Адже ж ріс на біді та воді, все дитинство перетолочене,

обвішане старцівськими торбами. Матері майже не пам'ятав, батька — теж, он і дядько Мокій Сироватка вдачі зовсім іншої: де пролетить вітром, а де проповзе на череві, де одгризеться, а де одлеститься. Привіз його Сироватка десь із польської сторони з ляським католицьким хрестиком на шії (через те й Перехрест, про всяк випадок хрестили ще раз — у православну віру), лазило в густому диму попід лавами в шинках, мішало в казанах чорну ядучу смолу, чуло солоне слово, бачило каліцтва та рани і вийшло з того, як ковил із роси. А може, воно вслухалося в інше: в тихий рокіт бандур, чистий церковний спів, вдивлялося в зелені плавні та маєво бойових корогов? Хто зна. Тільки ж вабило Лавріна все красиве та гарне: сумовиті вечорові співи біля багаття, баскі коні, мальовані ясними фарбами картини в церкві та на дверях куренів. Він і сам ясний лицем і щедрий помислами. Сорочка на Лаврінові завжди чиста, в комірці голуба стрічка, а темно — руса чуприна — розчесана, кунтуш — охайний. І при тому не скупердяй, не труситься ні над шелягом, ні над алтином. Найбільше кошовому подобався отой його порух головою — ледь вловний, ніби аж погордливий, од якого темно — русий чуб спадав на лівий бік, прикривав чоло. Він і справді гордовитий, капосний хлопець. Почни йому вичитувати, і нехай хоч на чисницю вловить